

ERDÉLYI MÚZEUM

IX. kötet.

1892.

VI. füzet.

A talmud.

— Első közlemény. —

Bevezetés.

Az ember belső életében, az érzelmek és gondolatok világában gyakoriak az úgynevezhető *nértelen fogalmak*, melyeknek bár ismerjük tartalmát, mégis csak formáját vagyunk képesek megnevezni. Beszélni szoktunk kimondhatatlan fájdalomról, kifejezhetetlen eszméről — kimondhatatlan, kifejezhetetlen azért, mert — bár jól ismerjük — de nincs szavunk annak kifejezésére, a mit ez érzés, e gondolat magában foglal. Ritkábbak az ily esetek a reális élet változataiban, a konkrét dolgok, kézzelfogható tárgyak sorában. E ritkább esetek egyike áll elő a *talmudnál*. A kifejezés maga, mely szószerint annyi mint *tanulmány*¹⁾, a dolog lényegét nem világítja meg közelebbről, csupán külső formáját jelöli meg a fogalomnak. Talán jönni fog egykor idő, a midőn — az ihlet egy percében — valaki találni fog módot arra, hogy egyetlen jellemző szóval adhassunk pregnáns kifejezést annak, a mi a talmudban foglaltatik; s valóban, az ezt célzó kísérletekben eddig sem volt hiány, csakhogy sikerültnek egyik sem mondható közülök. Elnevezték a talmudot törvénykönyvnek, enciklopédiának, diáriumnak, kompendiumnak stb. stb. Ámde hol benne — végig — az ezekben megkövetelt tárgyi és formai beosztás és rendszer, hol a paragrafusok, hol a kronologiai sorrend? Már magából ama körülményből, hogy az ilyféle egymáshoz ugyan hasonló, de lényegileg mégis sokban különböző kifejezésekkel egyaránt illethették a talmudot, kiviláglik, hogy szabatos elnevezéskép egyik sem fogadható el közülök, bár nem lehet tagadni,

¹⁾ Ugyanez áll a szó egyéb előforduló szinonimáiról, mint *ulfána* és *gemára*, nemkülönbén hasonló jelentményűek a *tóra*, *misna* és *midrás* szavak is.

hogy mindabból, a mit az e czélra a talmudra átvinni próbált e kölcsönszók jelentenek, van valami benne.¹⁾ Annak okáért tehát mi nem fogjuk a *lucus a non lucendo* elvénél vagy inkább elvnelküliségénél fogva a talmudra ráerőszakolni²⁾ kísérelt álnevek sorát szaporítani, hanem — hisszük, dicséretesebb — törekvésünk lesz objektív ismertetésben engedni bepillantást ezen a maga nemében egyetlen műbe, melynek nem csupán nevében áll elébünk egy eddig megoldatlan problema.

Valóban, miként nevének, olyan sajtászerű, mondhatnók példátlan magának a talmudnak is sorsa minden tekintetben. Sajtászerű már keletkezésének is oka és fejlődé ének módja, sajtászerű továbbá formája és tartalma, sajtászerű végül fennállásának egész története. Avagy másként nevezhetnők-e a sorsnak azt a mindenekfelett szeretetreméltó szeszélyét, mely abban a hallatlan jelenségben nyilvánul, hogy ez az óriási mű általános, szigorú *írástilalom* hatása alatt keletkezett? Vagy nem fog-e jelzésünk — a mennyiben a talmud fejlődése módját sajtászerűnek neveztük — színtelennek, kevesetmondónak bélyegeztetni, ha el fogjuk beszélni, mint vette e fejlődés menetét hosszú évszázadokon keresztül — pusztá *szóbeliség* útján, mint halmozódott fel az elmékben egyik kötetnyi anyag a másik után a nélkül, hogy az előző írásba lett volna foglalva? Igaz, egész kis irodalmak csupán szóban élésének példáit egyéb régi népeknél is látjuk: az indeknél és perzsáknál úgy, mint az araboknál, a hol a *rávik* az összes népköltészetet fejükben hordozták, és a görögöknél, a kik csak Pisistratus korában gyűjtötték egybe s jegyezték fel a Homérosról nevezett s eladdig csupán szóbelileg élt époszaikat. Ámde az analogia csak formailag, nem egyszersmind lényegileg is helyes: a mi az említett népeknél a szóbeliség bizonytalan életét élte, mindaz merő költészet volt, mely már természeténél s még inkább alakjánál fogva könnyebben s tartósabban vésődik az emlékezetbe, míg a talmud, ámbár vagy felerészben szintén költészet (de a szó legteljesebb értelmében

¹⁾ A misnában van valami a törvénykönyvek, a gemarában pedig az akadémiai vagy parlamentáris diskusszió formájából

²⁾ Hogy pl. a „törvénykönyv“ elnevezés — a mennyiben a talmudra egészében vonatkozik — mennyire erőszakolt, az avatottak előtt eléggé ismeretes. De hogy egyuttal mily káros kihatása volt e jelzésnek, azt könnyen beláthatjuk ha meggondoljuk, hogy belőle kifolyólag róttak fel a zsidóságnak olyan nézeteiket is, melyek a talmudban csak bizonyos esetekre vonatkoznak, de általános érvényre soha sem jutottak.

vett s formailag igen primitív költészet) képezi tartalmát, jórészt a mindennapi életet szabályozó törvényeket foglalja magában, melyeknek alapján ítélték törvényszékek polgári és fenyítő, de még főbenjáró bűnügyekben is. S ez az egész corpus juris is csupán szóbelileg volt meg!

S minek, ha nem saját szerűnek, nevezzük a talmud formáját és tartalmát, melyeknek különösségét legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a talmud lefordíthatatlan, hogy tanító vezetése nélkül megérteni lehetetlen, hogy minden grammatika, szótár s bevezetés daczára szóbeli útmutatás nélkül ismerete el nem sajátítható? El is tekintve ama sajátosságaitól, melyek neki mint a Kelet termékének egyéb odavaló irodalmi jelenségekkel közös vonásai — nem-e példátlan egész kifejezése módja, a diskusszió ugrádozó menete, a kérdések és feleleteknek minden közvetítő szó (vagy írásjel) nélkül egymásra halmozása, rövid és mégis kifejezésteljes stílje, tartalmának elképzelhetetlen, színképszerű változatossága, mely felöleli az exakt és az empirikus tudományok minden ágát és a költészetnek legtöbb régibb fáját? — Nem-e hallatlan, hogy ilyen óriási mű, mely immár vagy másfél ezer éve létezik, jórészt afféle keveréknyelven van megírva, melynek egyes alkotó elemei több, néha egymástól teljesen elütő nyelvtörzshöz tartozó dialektusból vannak véve?

Mit mondjunk ezek után még a talmud történelméről, viszonztagságos élményeinek szakadatlan hosszú láncolatáról mind e mai napig? Egy irodalom az, mely vérrel van megírva, azok vérével, a kik szerették, mint csak eszményt lehet szeretni, önzéstelenül s mégis szenvedélyesen, s a kiknek vérét csak azért vették, mert ideális szerelmük e zálogát, eszményeik e dédelgetett kisedét a szeretet repkényével fonták körül, hogy megóvják az ádáz gyűlölet mérges csalánjától. Valóban, nép soha sem szerette úgy irodalmát, mint a zsidók a magukét s ha a szeretet legmagasabb fokát kellene megjelölnünk, nem tudnók alkalmasabb módját, mint hogy a zsidók szeretetére a talmud iránt utaljunk. Hány pihenő nélküli napot s hány álmatlan éjszakát áldoztak ők a századok folyamán e könyv tanulmányozásának, ápolásának, hány könnyáradat áztatta ez elsárgult lapokat, hány keserves sóhajnak voltak csendes éjen hallgatag tanúi e porlepte kötetek! . . . De a melynek része volt a legodaadóbb szeretetben, a könyvnek kijutott a legféltelenebb gyűlöletből is. — Tehát lehet gyűlölni

egy könyvet is?!... Oh, kérdezzétek csak a talmudot, hányszor s mikép gyalázták meg, hányszor csonkították meg tagjait, hányszor rakattak máglyát szétrongyolott testének! ¹⁾ A gyűlöletnek is nehezen lehetne másban megfelelőbb kifejezését találni, mint a népek gyűlöletében a talmud iránt. Ám ez sem volt mindég így. Voltak felvilágosodott férfiak, a kik — és egész korszakok, a midón higgadt objektivitással ítéltek a talmudról, sőt a midón rajongó lelkesedéssel szóltak róla keresztény tudósok is. ²⁾ De a sötétség és elfogultság embereinek a botlás követ képezte mindenkor s az égbolt folyton visszhangzott a lármás harcziáltástól, mely innen is, túlhan is ez egy szóból állott: *A talmud!* — egyfelől mint a legfőbb üdv, másfelől mint a kárhozat hírhozója. Ez az örökös küzdelem a talmud ellen és mellett, sajnos, manap sem szünetel, sőt az utolsó évtizedben újult erővel gyúlladt ki. A dologban pedig az a különös, hogy a talmud ellen dühöngők — a mint az ki van mutatva — olvasni sem képesek benne, a mint hogy egyáltalán elismert — bár eléggé sajnálatos — tény, hogy különben széles irodalmi műveltséggel bíró férfiak is nevénél egyebet nem tudnak a talmudról. Honnan szerzi hát az örökös áskálódás eszközeit? Bizonyos, hogy az álvádak el-

¹⁾ A párisi autodafén 1240-ben 40 szekérnyi talmudkéziratot égettek el. A 16. században különösen Olaszországban égettek el tömegesen talmudpéldányokat III. Gyula pápa és utódainak rendeletére. Bővebbet l. *A. Darmesteter*-nél, *Revue des études juives* t. XVIII. [1889], p. CDXL. — Hogy milyen pretenzióval fogtak egyes keresztény tudósok a talmud tanulmányozásához, az egyebek közt kitűnik *Grapius*, *Specilegii*... *historiam literariam Talmudis Babylonici sistentis dissertatio prior... posterior* (Rostock 1696) cz. művéből, melynek meghatóan őszinte vallomásaiból a következő épületes gyöngy-füzért állítottuk össze: I. 3: „Optandum (modo), plures inter nos Christianos esse, qui (ad demonstrandum illud) diligentius studio huic [scil. Talmudico] sese dedicarent, ut ex Talmude ipsum Talmud et cum Talmude universam illam gentem [scil. Judaeorum] turpitudinē exponere possent.“ II. *fine*: „Si leve, aut parvum videbitur [meum opus], gentis Judaicae, in cuius agro versati fuimus, *vanitatem duce*.“ *Grapius*nak egyik témája, melyet az egyetemen védenie kellett, következőleg hangzott: „Talmud pessimus quidem; non tamen igne comburandus liber est“ (!). Igen jellemző a következő idézet is, mely II. 31 olvasható: *Johann Schmidt*, *Feurige Drachen-Gift der Juden* I. 7 p. 117: „Es ist ein so gross Buch daraus [scil. aus dem Talmud] gemacht, dass ein Esel dran zu tragen hat.“

²⁾ Csak *Reuchlin*ra emlékeztetünk és a humanisták ama nagy csoportjára, kik a talmud védelmére keltek egy *Pfefferkorn* nevű apostata vádaskodásai elében s a kiket ezért a „talmudphili“ névvel tiszteltek meg.

osztatásának legalkalmasabb, talán egyedüli módja — mert lehet-e a rosszakaratot meggyőzni? — a talmud tüzetes megismertetése volna, a midőn az ellene emelt kifogások alaptalanságának s magának a könyv értelmetlenségének napfényre kellene jönnie. E munkát a hozzá értők — úgy zsidók, mint keresztények — meg is kísérelték ismételtelen.¹⁾ Azonban már fennebb jeleztük, s alább újból hangsúlyozni fogjuk ama nehézségeket, melyek az ily munka keresztülvitelének útját állják. E nehézségek oly természetűek, hogy valószínűnek látszik, miszerint a talmud rendszeres s kimerítő ismertetése s feldolgozása még hosszú ideig pium desiderium fog maradni; legalább *egy* ember erejét kétségtelenül felülmúlja.

Itt még csak azt jegyezzük meg, hogy bennünket e sorok írásában nem apologetikus czélok vezettek, hanem egyedül ama törekvés, hogy azok nagy tömegének, kiknek most naponként száján forog a talmud szó, lehetőleg tiszta s hű képet állítsunk róla szemük elé. Ugy az összefüggő méltatásban, mint a szemelvények összeállításában (ezekre különösen felhívjuk a szives olvasó figyelmét) a szűkre szabott tér felette megnehezítette a közlendők megválasztását: a nagyobb munka ez esetben könnyebb lett volna. Mindamellett arra törekedtünk, hogy mennél több és különfélebb szempontból és oldalról mutassuk be a talmudot, a miért viszont a legtöbb kérdést csak röviden, sőt néha futólagosan tárgyalhattuk. Végül felemlítjük, hogy az idegen szavak átírásában tekintet nélkül az etimológiára következetesen a magyar helyesírás szabályai után igazodtunk.

Ha e vázlat feladatának, mely abban áll, hogy belőle kiindulva szélesebb körök is elfogulatlan, határozott ítéletet alkothassanak maguknak a talmudról, megfelel, úgy a reá fordított munkát bőséges jutalomban részesültnék fogjuk tekinteni. Egyébként a talmudból tudjuk, hogy: „Nem rajtad áll, hogy bevégzett munkát nyújts.”

I. A talmud keletkezése.

1. A szóbeli tan és az írástudók.

A talmud és a benne foglalt tanok gyökereikben — a talmud saját adatai nyomán²⁾ — egészen a mózesi időkig mennek vissza.

¹⁾ E kísérletek lajstromát l. *Strack*-nál, *Einleitung in den Thalmud* (Lip-cse 1887) 61. s 62., 65–68. ll.

²⁾ Főhely misna Ábóth I, 1. V. ö. Széder Tannaim *initio*.

Ezt a feltevést az egyszerű logika is megerősíti, ha elfogulatlan gondolkodásban nyilvánulhat. — Az irodalom ugyanis, melyet közönségesen *hagyományosnak* szoktak nevezni s melynek főképviselője a talmud, minden szálával magával a mózesi törvénykönyvvel függ össze, úgy anyagát, mint szellemét tekintve, a mi nem volna lehetséges, ha a talmudikus irodalom nem állna a szakadatlan folytonosság viszonyában a szentíráshoz. Ha továbbá fontolóra vesszük, hogy a mózesi törvény a maga szűkszavúságával s természetes korlátaival soha sem lehetett elegendő vezérfonal a mindennapi életben elmerülő s legkülönfélébb természetű ügyek elintézésére, nehezen fogunk hibázni, ha egy az *írott tannal* párhuzamosan fejlődött *szóbeli magyarázat* ¹⁾ létezését vesszük fel már abban az időben, a mikor a mózesi törvény keletkezett vagy feljegyeztetett — helyezzük bár e feljegyzést Mózes vagy akár a királyok idejébe. Ily feltevésre nagy nyomatékkal utalnak a mózesi törvénykönyvnek — már említett — szűkszavúságán kívül számos ellenmondásos s bővebb magyarázatot igénylő passzusai ²⁾ s különösen annak tekintetbe vétele, hogy az idők és viszonyok változása mindenkor maga után szokta vonni a jogrend változását is. A törvény és az élet követelményei közötti nehézségek pedig bizonyára nem ama késő időben — a babiloni fogságot követő korszakban — merültek fel először, a melybe a szóbeli tan keletkezését rendesen helyezni szokták, ámbár kétségtelen, hogy a szóbeli magyarázat munkájának első pozitív jelei ez időben tűnnek fel. Azt fogjuk tehát mondani, hogy a hagyományos tan nagyobb felvirágzása datálódik e korból. Valóban, mi egyébből szívhatta magába a száműzöttek bánatos lelke az oly szükséges éltető vigaszt, mint az isteni törvény lélekemelő tanából, mint a mely egyaránt felfedte a hazátlanná lett szerencsétlenek büntetésének okait s helyezte kilátásba szabadulásukat, ha ismét jobb útra térnek. A midőn pedig a törvénynek eleget akartak tenni, magától felmerült annak szüksége,

¹⁾ Ezra 4. könyve, Philo és az egyházatyák világosan említik, hogy Mózesnek számos könyv adatott át a tórán kívül — nyilván magyarázatok az utóbbihoz.

²⁾ *Hirsch* S. R., *Über die Beziehungen des Talmuds etc.* (Frankf. a. M. 1884) 3. l. e körülményből azt következteti, hogy a mózesi törvénykönyv mellett szükségképpen volt már szóbeli magyarázat, még *mielőtt* amaz Mózes által feljegyeztetett volna.

hogy a kevésbé precizált törvényszöveg hiányos rendelkezéseit a viszonyokhoz alkalmazott útmutatásokkal egészítsék ki, mely útmutatások lassanként teljes joggyakorlattá bővültek ki. Ezra és az írástudók idejében ezt a munkát már némi rendszerességgel s mindenestre serény buzgósággal folyónak kell képzelnünk, úgy, hogy ez időben már a normák egész sorozata szabályozta a törvényes eljárást, mely írásba foglalva bibliai kommentár számába mehetett volna. Ime a *haláka* eredete.

A szentírással való foglalkozás azonban nem szorítkozott csupán ily kodifikatorikus munkásságra, hanem felölelte a tanulmányozásnak egyéb fajait is. A szentírásnak prófétai és költői részei bő alkalmat nyújtottak mindenekelőtt allegórikus magyarázatra, mely a maga részéről tudvalevőleg szabad tért enged a fantázia játékának. Hogy pedig csapongó képzelet igazi költészet mellett mily tarkabarka dolgokat szül, ezt hangsúlyozni voltakép fölösleges. Ily módon a szóbeli „tannak“ a haláka mellett egy más faja is fejlődött, mely azonban nem birt törvény jellegével s mely a költészet mellett kiterjedt a pozitív ismeretek minden ágára. Neve *agáda*. E két belső alkatrészből áll a szóbeli tan, melyben azonban csak a halákának van szorosán körülírt helye; az *agáda* inkább csak határfogalom, mely alatt mindazt kell érteni, a mi nem haláka. Mindkettő eredetileg a *midrásnak* képezi két külön fajtát, mely szó azonban később más, speciálisabb értelemben foglaltatott le.

Térjünk most vissza a halákához. A szakadatlanul fejlődő joggyakorlat súlyos veszélylyel látszott jární magának a mózesi törvénynek integritására is. — Hogyan? Hát ha a jövevény ki találná szorítani az őslakót biztos hajlékából, melyet az elmékben és a szívekben szerzett volt magának? Vagy nem kellett-e a régi tannak feleslegessé válnia egy sokkal kifejlődöttebb jogrend mellett? Belátó férfiak idejekorán észrevették a veszélyt, melynek elhárítására — nem tudjuk kicsoda — egy drasztikus s magában véve mondhatnók méltatlan, de következményeiben áldásos eszközt hoztak alkalmazásba: az *írástilalmat*. „A ki a törvényt felírja, olyan, mint ki a tórárt elégeti.“¹⁾ Ezzel eleje volt véve minden könyvírásnak, a mi ha

¹⁾ Főhely Temura 14b. Gittin 60ab, a hol a tilalom mint Izmael iskolájában (Debé Izmael) Juda b. Nachmáni által Jochanan (bar Nappácha, élt a 3. században Tiberiásban) nevében előadott szentencia említettik. Maga a tilalom mindenestre sokkal régiebb.

egyrészt igen sajnálatos következményekkel járt, mert belőle kifolyólag szükölködik egy majdnem ezer éves korszak minden irodalmi emlék nélkül, — másrészt elhárította annak veszedelmét, hogy az eredeti őstan helyében új törvény keletkezhessek. Azt lehetne már most hinni, hogy e tilalom ólomsulya alatt abbamaradt a hagyományos tannak is kiépülése. De sőt ellenkezőleg! Ha ez újabb tananyagát leírják, soha sem nő vala oly impozáns mértékben s nem fejlődik vala oly nagyszerű, minden ízében kidolgozott rendszerré, a milyent ma a talmudikus irodalomban birunk, mert a feljegyzés megbontotta volna további fejlődését, míg így korlátok nélkül dolgozhattak rajta az elmék s tökéletesbíthették azt minden irányban. Ime egy irodalom, mely írástilalom hatása alatt keletkezett s lőn nagygyá!

Kik voltak már most a szóbeli tan fejlesztői? Számos nép szolgáltat példát arra, hogy az irodalom megalapítói és előbbre vivői első sorban az alsóbb néprétegekből kerültek ki. A kik a zsidó hagyományt tanulmányozva ápolták, szintén alacsony származásuk voltak: az *írástudók*,¹⁾ a kik azonban éppen e munkásságuk révén — mivel a törvény által igényelt magyarázatot egyedül ők adhatták meg s ilyképpen ugyszólván nélkülözhetetlenné tették magukat — voltak befolyással a népre, sőt idővel teljesen uralkodtak felette. Velük szemben az arisztokratikus papság, mely az írott tan teokratikus rendszeréből kifolyólag eddigelé domináló állást foglalt volt el, lassanként kezdett jelentőségéből veszíteni. A plebejus írástudók s a patriczius papság közötti ellentétet a farizeusok s a szadduceusok antagonizmusában még világosabban ismerjük fel. Azonban az írástilalmat egyaránt tiszteletben tartotta mindkét fél. Az írástudó farizeusok, mivel jól tudták, hogy befolyásuk varázshatalma a hagyomány szóbeliségében rejlik, mely nélkül ők fölöslegessé lettek volna. A szóbeliség továbbá egyedül tette lehetővé, hogy a hagyomány Mózesre vezettessék vissza, a mint egyttal csak a szóbeliség hagyott ajtót nyitva a hagyomány tovafejlesztésére. Másrészt a szadduceus papságnak is nem kevésbé állott érdekében az írástilalom fenntartása: hiszen ez egyedül óvta meg a mózesi törvényt, hatal-

¹⁾ E névvel már Ezra jelöltetik magában a szentírásban, különösen értjük alatta pedig ama „nagy gyülekezet“ tagjait, a kik — a hagyomány szerint — az Ezrát követő korszakban a zsidó nép tanítói és birái voltak.

muk és befolyásuk sarkkövét, az enyészettől. Ez érdekközösség az írástilalmat feltétlen szigorúságúvá tette.

Más kérdés az, meddig állott fenn e tilalom s mennyiben érintette az agádát is. E tekintetben régidők óta két nézet áll egymással merő ellentétben s sajtászerű körülmények gyaníttatják, hogy az ellentétes nézetek talán soha sem lesznek kiegyenlíthetők. Mielőtt azonban e nagyfotosságú kérdés taglalásába bocsátkoznánk, a szóbeli tan további fejlődésére kell egy pillantást vetnünk.

2. Misna és gemára. Tannák és amórák.

Ha a Jeruzsálem pusztulását (70-ben Kr. u.) követő korszakban valaki a zsidók szellemi életét valamely csoda útján fixálhatta volna, úgy most bámulatosan színgazdag kép tárulna elénk. A merre szemünk elrövedez, mindenfelé élénk szellemi élet nyüzsgését látjuk: a mely az imént még a halál országa volt, ime az eleven élet birodalma lőn. Róma légiói megölhették a zsidóság testét, de nem lelkét. Jeruzsálemnek koromtól fekete s vértől piros romhalma-zából fénixként éledt fel újra Izrael, hogy hosszabb, mert méltóbb életet éljen ezentúl. De a szín megváltozott: Palesztinából Babilonba lőn a cselekmény színtere áttéve, a zsidó szellemi élet súlypontja áthelyezve. Az iskolák, melyek azelőtt a szentföldön állottak volt fenn — Palesztinában 100 évvel Krisztus születése előtt általános iskolakötelezettség volt behozva — most Babilonban nem remélt virágzásnak indultak. A vetőmag, melyet a palesztinai elődök pazar kézzel szórtak el, babiloni utódjaiknál buja termőföldbe estek. Melyikjök érdeme a nagyobbik: a palesztinai vagy babilóni tanítóké és iskoláké? Azoké-e, kik a tan palotaszerű épületének alapzatát, vagy a kik tetőzetét alkották? A kik a *misnát*, vagy a kik a *gemárát* teremtették meg? A *tannákat*, vagy az *amórákat* illeti-e meg az érdem babékoszorúja? Ki válalkoznék e kérdés eldöntésére?

Palesztinában keletkezett a tannák műve, a misna. Az ő működésük ott veszi kezdetét, a hol az írástudóké végét éri. Az emberek elhaltak, a tan örökké élt: az idő végtelen menetével haladt együtt — és mindig fejlődött. Eleinte arra szorítkozott, hogy a mindennapi életben felmerülő vitás kérdéseket hozza tisztába s döntse el s ezért főleg a törvényszékek (συνέδριον) voltak ápolói. Utóbb

tiszta absztrakt fejtegetéseket is vett fel a maga körébe, melyeknek a reális életre mi kihatásuk sem volt — a törvényszékek — megtartva előbbi funkcióikat — lassanként iskolákká változtak át. Ilyen iskolák — bizvást nevezhetjük akadémiáknak is — fölös számmal keletkeztek az ország széltében-hosszában; belőlük töméntelen sok törvény, rendelet, utasítás s bölcsmondás került ki. Az anyag roppant felhalmozódását elképzelhetjük, ha elgondoljuk, hogy megteremtésén — csak a tannák korát számítva — több mint négy század működött közre. S ne gondoljuk, hogy a tanulmányok teljesen rendszer nélkül folytak. A szentírás magyarázására már *Hillel* korában bizonyos számú szabály volt megállapítva,¹⁾ *Akiba* pedig, a nagy tudós és vértanú, teljes methodológiát teremtett meg, melynek főelve az volt, hogy az Írásban egy szó, egy betű, de még egy jel vagy pont sincs hiábavaló vagy felesleges. Ez alapon a szentírás tanulmányozása kezdette lassanként elveszíteni kommentatórikus jellegét, a mi már radikális reform számába ment. De *Akiba* még itt sem állapodott meg. A hagyományos tananyag szóbelisége s a rendkívül sok tanítvány, kikkel ékeskedhetett,²⁾ magával hozta azt, hogy számos tételre, sőt tételcsoportra nézve differenciák merültek fel saját iskoláján belül is, minélfogva *Akiba* kénytelen volt tanait legalább nagy vonásokban összegezni. Ezzel meg volt teremtve az első *misna*.³⁾ Csakhogy a fejlődés itt sem állt még meg és *Akiba* misnája tanítványai és ismét ezek tanítványainak kezében más-más alakot nyert. Mi abban a formában birjuk a misnát, melybe azt *Juda hanászi* (a fejedelem, röviden *Rabbi*, a tanító κατ' ἐξουχίην vagy „szent tan tónk“) *Méir* tanítványa, a ki viszont *Akiba*nak volt hallgatója, hozta. Ugyancsak *Akiba* iskolájából, de egy másik tanítványa, *Nehemja* révén és ennek tanítványa, *Chijja* szerkesztésében származott ránk a *toszifta*.⁴⁾ Egyéb misnagyűjtemények, a milyenek magában a talmudban is tulajdoníthatnak egyes tudósoknak,⁵⁾ de bizonyára százával léteztek, csak töredékekben s *borajta* (externa, scil.

¹⁾ E szabályok (middóth) száma az eredeti 7-ből később 13-ra s utóbb 32-re bővült ki.

²⁾ A monda szerint 24000 „pár“ tanítványa volt. *Nedárim* 50a.

³⁾ Mások, mint pl. *Hoffmann*, az első *misna* keletkezését még sokkal régebbi időbe, jelesen *Hillel* korába helyezik.

⁴⁾ Főforrás *Szanhedrin* 86a.

⁵⁾ Pl. *Bar-Kappára*, *Lévi*, *Osája* és *Hunának*.

misna) néven maradtak reánk. E mellett azonban az említett régi, kommentatórikus formában is magyarálták a szentírást, de az e nemű munkásságnak már csak töredékes emlékeit bírjuk az u. n. *halákikus midrásokban*, mely név alatt a 2.—5. pentateuchusi könyvhez való s sorban Mechilta, Szifra és Szifrének nevezett kommentárokat értjük.¹⁾ Alkalmasint ez időből valók az u. n. *agádikus midrások* is,²⁾ melyek azonban amazokkal együtt mai alakjukat sokkal később, a 6. vagy 7. században nyerték.

Egész óriási jelentőségében merül fel immár előttünk a kérdés, törvényes erejű volt-e még ez időben az írás tilalma vagy sem? Mert ha igen, úgy Rabbi sem jegyezhetette fel misnáját; honnan van tehát, hogy ez mégis fenntarthatta magát, még pedig ez egyedül meglehetősen épségben? Ha pedig nem volt már ekkor az írástiltalom érvényben, honnan a lépten-nyomon szembeötlő lényeges ellenmondások az egyes misnaszövegek (pl. a mi misnánk és a toszifta) között, holott formailag tökéletesen megegyeznek egymással? A kérdés sokkal messzehatóbb, semhogy itt kimerítően tárgyalhatnók, azért csak utalunk reá, hogy a kétség alapja egy régibb responzum,³⁾ mely két, egymással homlokegyenest ellenkező recenzióban maradt reánk s melyekről nem lehet tudni, melyik az eredeti s melyik a hamisított. Azóta a tudósok két táborra szakadtak: az egyik párt az írástiltalom további fennállását vitatja, sőt részben azt véli, hogy még a gemára sem jegyeztetett fel előbb, mint a szaborák korában.⁴⁾ A másik párt ellenben azt állítja, hogy ama tilalom ez időben már érvénytelen volt s így a misna maga Rabbi által jegyeztetett fel.⁵⁾

¹⁾ Alkalmasint idevaló még a Szifra zutta is Numerihoz, mely azonban egyelőre csak idézetekből ismeretes. L. *Hoffmann*, Zur Einl. in die halach. Midraschim 2. s 56. II. — A Mechilta eredetileg Izmaelre, a Szifra és Szifré Jehuda bar Ilaj és Simon ben Iochajra mennek vissza L. Szanh. 86a.

²⁾ Ezek a Peszikta, Rabba, Tanchuma (két recenzióban), Sócher Tób és még néhány apróbb midrás. Egy 12. sz ázadbeli igen becses midrás-kompiláció szerzőjéről Jalkut Simóninak neveztetik.

³⁾ A responzum *Serira* gáontól származik (10. század) és a kairuváni iskola által provokáltatott.

⁴⁾ Ide tartoznak a régebbek közül a francia és német talmudisták, az újabbak közül pedig különösen Luzzatto, Rappaport, Lőw és Bloch.

⁵⁾ Ezt vallják a régebbek közül a spanyol és északafrikai iskolák, az újabbak közül pedig Frankel, Geiger, Lebrecht, Weisz és Brüll. — A régi nézeteket összeállította L. Lőw, Graphische Requisiten II. 115, az újabbakat J. S. Bloch, Einblicke stb. 115. l., v. ö. 117. l. s bevezetés.

Azonban bármikép áll is a dolog, írásban vagy fejben birták legyen a misnát a Rabbit követő korszakban, tény az, hogy tanulmányozása meg nem szűnt, sőt, különösen az időközben keletkezett babilóni iskolákban, ¹⁾ mind nagyobb virágzásnak indult. Ily módon idő folytán egy újabb roppant anyag halmozódott fel, mely a tanulmányok két főfaját, a halákát és agádát egyaránt végtelen szeretettel művelte s ápolta. E majdnem háromezredes munka eredménye, melyet az e korbéli, *amórának* nevezett tudósoknak köszönünk, végre szintén rendeztetett, még pedig két ízben. Először Palesztinából, a már említett *Jochanan* iskolájából indult ki a szerkesztés s ekkor nyert alakjában birjuk az u. n. *palesztinai* (kevésbé helyesen: jeruzsálemi) *gemrát* vagy talmudot. ²⁾ Jóval később, a babilóni iskolák auspicziuma alatt szerkesztetett meg a *babilóni talmud*, még pedig két iskolafő, *Asi* (az 5. század elején) és *Abina* (u. a. század vége felé) által. Kényszerítő okokként szerepeltek e munkában egyfelől az anyag óriási növekedése, másfelől a kegyetlen üldözések, melyeknek a zsidók Palesztinában az utolsó római császárok, Babilónban az utolsó új-perzsa királyok részéről voltak kitéve, a kik halálbüntetés terhe alatt tiltották meg a tannal való foglalkozást. A szerkesztési munka azonban s különösen a talmud anyagának feljegyzése csak a következő században, a talmud tudósainak harmadik s *szabórának* nevezett csoportja által fejeztetett be véglegesen. ³⁾

II. Külső beosztás és tartalom.

A *misna* egy régi felosztás alapján 6 u. n. *rendből* (széder) áll, melyeknek címei a következők: A veteményekről, az ünnepekről, a

¹⁾ Leghíresebbjeik Nahardea, Szúra, Pumpadita és Mahúza városokban voltak.

²⁾ A talmud szó szűkebb értelemben — de igen gyakran — csakis a gemárára alkalmaztatik és ez utóbbi helyett általánosan használtatik.

³⁾ Nagyobb szabatosság kedvéért — bár ez már a fentebbiekből is kitetszik — itt újból elmondjuk, hogy a misnában előforduló tudósok *tannáknak* (docentes), a gemárában említettek *amórának* (dicentes) s végre az amórák utódai *szabórának* (putantes) nevezetnek. A tudósok e láncolatát megelőzik a *szófrim* (írástudók). Mindnyájok örökségét átvették a *gáonok* (1040-ig). A régiebb korszakkal szemben az ifjabbak tudományos tekintélye csekélyebb. Könnyebb áttekinthetés végett a tannákat 5, az amórákat 7 generációra osztják. Amazok működése körülbelül 220 *ante* — 220 *post*, emezeké innen egészen 500-ig terjed. L. rövidség kedvéért *Grätz*, *Gesch. der Juden* IV. kötet és *Strack* i. h. VI. szakasz.

nőkről, a károkról, a szentelt dolgokról és a rituális tisztatlanságról. Egyedül e nomenklaturából, mely inkább esedékesen összeállítottnak tetszik, nem lehetne következtetni sem rendszerességre, sem sokoldalúságra a misnában. Pedig kevés jóakarattal is nem lehet tőle elvitatni egyiket sem. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a fenti czím-sorozat korántsem meríti ki a misna tartalmát, a miről már egy pillantás további felosztására is meg fog győzni bennünket.

A „rendek“ ugyanis viszont u. n. *traktátusokra* (maszikta) oszolnak, melyeknek száma azonban nem mindegyik rendben azonos ¹⁾ s az egyazon széderhez tartozók néha tartalomban nem egészen egyöntetűek. Így az első rendbe nem való mindjárt az első traktátus, mely az imákról szól, a harmadikba nem való kettő, a fogadalmakról s a nazireusról szóló, a negyedikbe nem az, mely az „atyák (bölcsek) mondásait“ foglalja magában. Azonban sokkal nagyobb nehézségeket okoz a traktátusok egymásutánja az egyes rendeken belől, melynek kulcsát számtalan kísérlet daczára mindeddig nem sikerült megtalálni. — A rendek és traktátusok nevei túlnyomóan a főtartalomtól s csak ritkán vannak a kezdő szótól véve. ²⁾

A traktátusok ismét *fejezetekre* (perek) oszolnak, ³⁾ melyek nevüket majdnem mindig a kezdő szótól vették. A fejezetek viszont

¹⁾ Az *első* rendben 11 traktátus van, melyek — eltekintve az elsőtől — a „tizedekről“ és a földművelés körüli utasításokról szólnak. A *második* rendnek 12 traktátusa a szombatról, husvétéről, engesztelési napról, sátoros ünnepéről, újévről, a böjtnapokról, a purimról s az ezeken tiltott munkákról s előírt áldozatokról szól. A *harmadik* rend 7 traktátust foglal magában, melyeknek tárgyát a leviratást, az elválást és nősülést s a hűtlen nőt illető törvények képezik. A *negyedik* rend 10 traktátusa a talmudikus jogot foglalja magában (az adás-vevésről, a kereskedelemről, esküről, tanukról, a büntetések nemeiről, a törvényszékekről s a pogány kultuszról). Az *ötödik* rend 11 traktátusának fő tartalmát az áldozatok képezik. Végre a *hatodik* rend 12 traktátusában a tisztasági és egészségügyi törvényeket találjuk egybegyűjtve. A traktátusok összes száma 63.

²⁾ Pl. Bécza és Maskin.

³⁾ Az egész misnában hozzávetőleg 520 fejezet van; a szám és a fejezetek egymásutánja némileg ingadozó. (Michael *Havemann*, *Wegeleuchte wieder die Judische Finsternissen* p. 40 ezt jobban tudja: szerinte a talmud 704 fejezetre oszlik! L. Grapius i. h. II 31. Ez utóbbi maga *lényegileg* így osztja fel II. 28 a talmudot: borajta, pilpul, haláka és agádára!)

tételekre (haláka vagy misna) osztatnak fel, de ez a beosztás ingadozó.

A *gemára*, mint a misnaszöveghez való kommentár, ehhez képest hasonló részekre osztatik fel, csakhogy míg a misnát (és többnyire a palesztinai gemarát is) a tételszámmal is szokás jelölni, a (babilóni) gemarát e helyett a lapszámmal, mely a legtöbb kiadásban azonos, idézzük,¹⁾ mivel 5—6 sornyi misnához olykor 20—30 lapnyi gemára tartozik.

Azonban a gemarának nevezett kommentár nem az egész misnakodexhez van meg s nem ugyanazon misnarészekhez bírjuk a babilóni és a palesztinai gemarát, ámbár igen valószínű, hogy eredetileg az egész misnához²⁾ megvolt a gemára mindkét recenziója. Most a babilóni gemára csak 36 traktátusra van meg (hiányzik 1—1 traktátus kivételével az egész első és utolsó rendre s a többi rendek egyes apróbb traktátusaira), a palesztinai pedig közel 30-ra (kevés kivétellel az első négy rendre és a hatodik rend egy traktátusának első 3 fejezetére). A babilóni gemára azonban jóval kimerítőbb s legalább négyszerte akkora, mint a palesztinai.³⁾

A gemára tartalmának rendszerességére mögötte áll a misnának és épen ez nehezíti meg annak lehetőségét, hogy tiszta képet adjunk róla. Röviden két szóba lehetne összefoglalni tartalmát; e két szó: haláka és agáda. Fentebb jeleztük már mindkettőnek lényegét, itt a képet néhány vonással ki akarjuk domborítani.

Haláka alatt mindenekelőtt a vallásos és erkölcsi törvények összesége értendő, a mint az a misnában és kibővített alakban a gemarában előttünk fekszik. De minthogy a zsidó világnézet e két szempontból — a vallás és erkölcs szempontjából — fogta fel úgy az egyén, mint a család és a nép, sőt az emberiségnek is hivatását és feladatát, a haláka körébe vonattak az emberi élet mindennemű viszonyai, a miből töméntelen sok törvény és utasítás származott,

¹⁾ A most használt kiadásokban a babilóni talmud (a misnával és két főkommentárjával együtt) 12 nagy foliókötetet tesz ki, összesen 2947 lappal.

²⁾ Talán az utolsó rendet kivéve, mely már korán vált — az önállóság elvesztése s a templomi szolgálat megszűnése folytán — tárgyatlanná.

³⁾ Ez és ama körülmény, hogy a palesztinai talmud nyelve jóval homályosabb, okozta azt, hogy a babilóni talmud tanulmányozása előtt tökéletesen a háttérbe szorult, melyből csak a múlt században kezdett némileg előtűnni.

melyeket a misnában szárazon előadva, a gemarában pedig minden oldalról megvitatva és megvilágítva, kiegészítve és kiigazítva találunk. A gemára mindenekelőtt azt kutatja, honnan merítette a misna valamelyik tételét a bibliában s mily joggal s mi módon tette azt. Ha ez iránt tisztában van, összehasonlítja a misnikus tételt rokon oly tételekkel, melyek akár másutt a misnában, akár pedig a tosziftában, vagy valamelyik borájtában fordulnak elő. A tárgyat tekintve a legtávolabb eső dolgokban is keres hasonlóságot, vagy a közelfekvőkben különbséget. S minthogy ez az egész kutatási munka a dialógus mezébe öltözködik, rendkívül élénk s változatos kép tárul elénk: mintegy hallani véljük a diskussziót, mely majd komoly tudományossággal, majd humoros vidámsággal, most heves indulatossággal, ismét derült jókedvvel folytatatik — míg egyszerre alig eszmélünk fel — benn vagyunk az *agáda* mennyei világában.

Az agáda majdnem kizárólag a gemarának képezi alkotó részét, csak itt-ott találunk agádikus misnákat is. Az agáda mindig egyenesen a szentírásból indul ki; de nem azon célból, hogy törvényt alkosson, hanem legfőlebb, hogy erkölcsi tanulságot merítsen belőle. Azon felfogás alapján, hogy a szentírásban *minden* bennfoglaltatik, az agáda *mindent* kihoz belőle, de nem ötletszerű eszközökkel, hanem valóságos rendszeres exegézis alapján. Természetes azonban, hogy nem mindig igazgyöngy volt az, a mit az agáda buvára felszínre hozott. A legszebb, legnemesebb és legeszményibb gondolatok mellett olykor olyasmit is találunk, a mi izlésünk ellenére van, a mi a szépek határain túl megy, a mi alantjáró. E mellett azonban nem szabad elfeledni, hogy az agáda gondolatmenetéhez és módszeréhez érteni kell, ha igazságosan akarjuk megítélni, mert gyakran csal a látszat és mi rútnak nézzük a követ, mely voltaképp fényes drágakő.

A talmud konkrét tartalmának csak legszűkszavubb kivonatát is adnunk e helyen lehetetlen, mert az egész kötetet töltene be. Különböen alább, a talmud összefüggő méltatásában, többször lesz még alkalmunk tartalmáról — legalább általánosságban -- szólni.

ENYEDI MÁTYÁS DR.

Fogarasi történeti emlékek.

— Felolvastatott a szakosztály 1892. május 30. ülésén. —

Hazánk minden részében érdekesbnél érdekesebb történeti emlékekre bukkanunk, a melyek dicső múltunk, történetünk egy-egy részének élő, bár megkövesült krónikásai. Azok a mondák, regék és történetek, melyek ezekhez fűződnek, nemzedékről nemzedékre szállva hirdetik az élő históriát.

De a látható történeti emlékeken kívül minden vidéken, esaknem minden faluban lappanganak elrejtve olyan történeti emlékek is: *elsárgult, régi, százados levelek*, melyekről legtöbbször tulajdonosuk sem tudja, hogy azokban kincs rejlik, mert mindenik egy-egy tanúja hazánk múltjának, történetének.

Ezek iránt a történeti emlékek iránt nagyon kevés az érzék mi nálunk. A kutyabőröket, poros aktákat, birtokba iktató, protestáló stb. leveleket addig ugyancsak féltékenyen őriztük, míg az ősiség fennállott, míg a nemesi jószágok háborítatlan birtoklását egész levéltári arzenállal kellett védelmeznünk. Akkor legfőlebb azokra a levelekre írták rá jurisprudence fiskális uramék a „nullius valoris“, „nil refert ad culinam“ (semmit sem ér; semmit se hajt a konyhára!) végítéletét, a melyekben nem feküdt reális haszon, lett légyen az politikai, vagy kulturális szempontból bármily értékes is.

De mióta a felszabadult s gyorsan forgó birtokokat a telekkönyvek védik, nem a levéltárak: azok a régi levelek, mint őszszel az elsárgult falevél, szélnek eredtek mindenfelé, s menesztetnek vagy a modern locus credibilis-ekbe, vagy az ősi kandalló máglyatüzébe, vagy a sajtóhoz, vagy kissé kegyeletesebb és könyörületesebb, néha óvatosabb (a régi világ visszatérését váró) tulajdonosoknál, fel a padlásra, a lassú enyészet Taygetus hegyére, a hol azután az

egerek veszik át a régi fiskálisok és az új historikusok szerepét, s búvárkodnak bennök irgalmatlanul.

Ha én vidékre megyek, rendesen veszedelmes concurrentiát csinálok ezeknek az apró régészeknek s ha lehet visszapererek tőlük néhány régi levelet. *Padlás-kutatásaimról* nem egy sikeres fogást tudnék előszámlálni. Legyen elég néhány jellemzőbb esetre hivatkoznom.

Abaújmegyében egy helyütt egy 1268-iki oklevelet találtam a padlás törmelékei közt, másutt egyebek közt egy 1273-iki pergamentre bukkantam; s ezekhez sorakozik gyűjteményemben egy fogarasi padlásról lekerült *harmadik, Árpád-kori* hártya-levél 1279-ből. Pedig ha tudjuk, hogy milyen becsesel bírnak az eredetiben csekély számmal fennmaradt Árpád-kori oklevelek, nem fogjuk kicsinyelni azt a nyereséget, a mely minden egyes ilyen régi történeti emlék megmentéséből történetírásunkra és oklevéltárunkra háramlik.

Erdélyből néhány évvel ezelőtt mintegy száz darab ilyen oklevelet vittem fel a Magyar Történelmi Társulatnak, melyeket akkori tulajdonosa úgy talált félredobva egy úri ház lomtárában. A Mezőségen egy úri birtokon kályha-gyújtásra használták az erdélyi fejedelmek leveleit. Egy tisztartó ismerősöm, a kinek feltűnt egyikben Apaffi Mihály méltóságos aláírása és nagy pecsétje, hozott belőle curiosum gyanánt mutatóba egyet-kettőt s úgy sikerült érdeklődését fölkeltenem s megmenteni még néhányat belőlük.

Még főúri családaink körében sem mindenütt van meg a kellő érzék és kegyelet családtörténeti emlékeik iránt. Egy grófi család levéltárából válogattam ki egy ízben a Nemzeti Múzeumban való elhelyezés czéljából a történeti érdekű leveleket. Napokon át foglalkoztam velök a kastély lomtárában. Ebéd felett s esténként a grófi család tagjai nagy érdeklődéssel hallgatták kutatásaim — főkép a család múltjára nézve hízelgő — eredményét, de arra már nem voltak kíváncsiak, s meg se nézték, hogy mennyit válogattam ki.

Mennél többet viszek el, annál jobb! mondották s a nagy ládát akkor látták csak, midőn már a kocsira fel volt pakolva s ők búcsuvételre kikísértek.

Ezek a példák is eléggé illusztrálják, hogy mily kevés az érzék és kegyelet nálunk a történeti emlékek iránt s hogy hazánk történetének egyes lapjai az országban szerteszórva naponként kallódnak, vesznek s pusztúlnak, gondatlan, kegyeletlen s tudatlan emberek kezei között.

Vannak dicséretes kivételek is. Főúri családaink közül többen adják ki családi oklevéltárukat. A Zichyek, Károlyiak, Telekiek példája másokat is követésre buzdít. Némely családok a Nemzeti Múzeumba adták be megőrzés végett levéltárukat; vidéken is vannak, s keletkeznek múzeumok s van egy-két lelkes műkedvelő, a kik megmentenek, a mit lehet. S hogy egyes ember is mire képes, megmutatta M.-Szigeten Szilágyi István, tanáraink derék Nestora (Arany János egykori tanítója), a ki tanítványait évtizedek óta mindig buzdítván arra, hogy jártukban-keltükben régi kéziratokat, okleveleket gyűjtö-gessenek, azok segítségével olyan levéltárt gyűjtött össze, a melynek becsét a M. Történelmi Társulat máramarosi kirándulása alkalmával nem tudtuk eléggé méltányolni.

Én is arra kérem és figyelmeztetem mindig tanítványaimat, hogy az ország különböző részeiben elszéledvén, nézzenek körül lakóhelyükön, vidékükön, mentsek meg az elkallódó történeti emlékeket s hoz-zák be ide a központba — az Erdélyi Múzeum levéltárába, a melynek alapját épen ilyen lelkes gyűjtők, mint Kemény József gróf, Mike Sándor és mások vetették meg. Minden darab régi oklevél vagy kéz-írat megmentésével nemzeti közkincsünk gyarapításához járulnak, s hazafias és kulturális missziót teljesítenek.

Hogy azonban ne csak szóval bizonyítgassam, de tettel is, hogy egy ember is tehet e téren valamit: van szerencsém vidéki oklevél-gyűjteményeimből mintegy 600—700 darab régi levelet az Erdélyi Múzeumnak felajánlani. Erdély történetére vonatkozó részint fejedelmi, részint hatósági s magán levelek ezek, a XVI-ik századtól a jelen század elejéig, melyek egy része a fejedelmi korban a *fogarasi vár-beli levéltár* aktáit képezte, másik része a récsei és nagyberivói *Boér család levéltárának* maradványa.

Boér László úr szivességéből jutottak ezek hozzám, őt illeti értük a köszönet.

Tudományos értékük együtt véve abban áll, hogy Fogaras várára és földére vonatkozván, Fogaraszvármegye történetére nagybecsű ada-lékokat szolgáltatnak a fejedelmi korból és a múlt századból. A fejedelmi levelek, útasítások, összeírások, regestrumok Erdély köztör-ténetére nézve is becses töredékek. Az oláh nemesség, a bojérság in-tézményeinek megismerésére is tanulságos támaszpontokat nyújtanak.

I.

A fogarasi vár és uradalma, tudjuk, hogy egyike volt Erdély legnagyobb, leggazdagabb és legszebb fejedelmi, illetőleg állami birtokainak. Az Olt folyó alföldi sík lapálya, az a buján termő isten-áldotta föld, melyet a közeli havasokból kristály-tiszta bővizű patakok öntöznek, méltán nevezhető Erdély Kanaánjának. Gazdagságával vetekedik szépsége. A bájos kép keretét délen a Kárpátok égnek meredő hófedte csúcsaiból s meredékesen leszálló kékes zöld oldalágaiból font hegyláncz képezi, éjszaki szegélyét az Olt partjain emelkedő hullámos dombvidék, melynek közelében a romjaiban is impozáns *kertzi apátság* zárdájának és templomának remek falai hirdetik a mulandóságot.

Ez az így körülhatárolt szép kis országrész nem hiába képezte jelentékeny birtokát a magyar királyoknak, majd ezek adományából olykor havaselföldi vajdáiknak, — később egyes főuraknak, mig nem az erdélyi fejedelemség megalakulása után a fejedelmek maguk tették rá a kezüket s többnyire a fejedelemasszonyok jegyajándékául vagy hitbéréül adományozták.

Az utolsó erdélyi fejedelemasszony emlékét két század múltán is híven őrzi még a hagyomány, a mely a nép kegyeletes emlékeztében gyakorta felfrissül manapság is a „*Fejedelemasszony kútja*“ üdítő forrásánál, a mely a fogarasiaknak kedvelt kirándulási helyök volt.

Fogaras történetének első biztos nyomai szoros összefüggésben állanak az oláhok Erdélybe költözésének kérdésével.

Roesler volt az első, a ki kimutatta, hogy a rumun nemzet a Dunán túli — Balkán félszigeti — tartományokban keletkezett s hazánkba 1200 táján kezdett általköltözködni.

Ezzel szemben az oláh történetírók azt szeretnék a világgal elhitetni, hogy a rumun nemzetiség a régi Dáciában főkép Olteniában (az Olt mellékén) és Hátszeg vidékén keletkezett (a III—VI. században) s az így megalakult *dák-latin* nemzet a VI. században kezdett terjeszkedni Erdélyben, a Temes vidékén s Oláhországban.

A mai Oláhország alapítását az ő nemzeti mondájuk épen egy fogarasi vajdának, Fekete Radónak (Radu-Negru-nak) tulajdonítja, a ki állítólag Fogarásból indulván ki népével, alapította volna az oláh fejedelemséget. Ezt a kivándorlást e néprege terjesztői hol 1220-ra,

hol 1240-re, hol 1290-re teszik. Haşdeu kimutatja, hogy *két* Negru vajda volt; az egyik történelmi (1372—1382), a másik azonban a fejedelemség állítólagos megalapítója csak mesés alak. De a mesét azért ő sem ejti el, hanem megmagyarázni igyekszik keletkezésének eredetét, olyaténképen okoskodván, hogy a rumunok nemzeti dynastiája, a Bassarabák, századokon át uralkodtak Olteniában (a régi magyar Szörényi bánságban, Kis-Oláhországban) s ezek foglalták volna el (?) 1160—1170 között Fogarast, majd az Olt keleti részét, s így támadt a Fogarásból való telepítés meséje.¹⁾

Hunfalvy megdönthetetlen érvekkel mutatja ki, hogy „Haşdeu-nak ezen felfogása annyira történelmi alap nélkül szűkölködik, mint a fogarasi leszállás meséje.”²⁾

Réthy László meg azt mutatja ki, hogy *Bazaráth* (Bassaraba) a havaseli történetek félig regés, félig történelmi alakja nem is volt oláh, hanem *kán* vagy *jász*. A név jelentése: *böszörmény*, azaz mohamedán, s hogy Oláhországot, az Olt melletti u. n. Bassarabiát, melyet később a magyar fenhatóságról *Ungro-Valachia*-nak neveznek a történelmi okmányok, egy velünk rokon *ural-altaji* faj, az izlám vallású *jászok* alapították. Csakhogy ezt az államalkotó jász-ságot később elnyeli a *szláv-oláh* áradat s amannak emléke a *dynastia* (Bassaraba = böszörmény) nevében maradt fenn, épúgy mint a szláv-vá lett Bolgárország nevében az államalkotó ural-altaji *Bolgár* nép emléke.³⁾

Ezek a Bassarabák a XIV. század második felében *Fogaras hercegeinek* is nevezik magokat, melyhez 1370 táján *Omlás* hercegségének czíme ragad, mint új telepítvényé, a mely a szebeni és szerdahelyi székek közt terült el. A történelmi tény az, hogy a magyar királyok, mint Oláhország és Moldova urai, a hozzájuk hűbéri viszonyban álló némely oláh vajdáknak Erdélyben is adományoznak birtokokat.

Igy ezen a jogon volt Nagy Lajos idejében az oláh vajda Bassaraba *Vlad* (Ulászló, magyarosan Laczkó) Fogarasnak birtokosa 1366-tól; így teszi Zsigmond királyunk 1395-ben a neki hűséget

¹⁾ A rumun történetírás (Haşdeu.) Bírálta Hunfalvy Pál a Századok 1878. évfolyamában.

²⁾ Századok 1878. évf. 188 l.

³⁾ Réthy László: Az oláh nyelv és nemzet megalakulása.

esküvő Mircse vajdát Fogaras hercegévé és szörényi bánná; így nevezi Vlád Drakult 1432-ben Fogaras és Omlás hercegének.¹⁾

Fogaras birtoklása a havaseli vajdák által az oláhok Erdélybe telepítésével áll kapcsolatban.

Az oláhokat Erdélyben legelőször egy 1222-iki oklevél említi meg, melyben II. Endre király az 1211-ben a Barczaságon letelepített német lovagrendnek az Olton való szabad só-szállítást engedélyez, a melyért nem tartoznak vámot fizetni akár a székelyek, akár az oláhok földjén járjanak keresztül.²⁾

1223-ban a király a kertzi monostornak egy, az oláhoktól elvett nagy üres földet adományoz.

De hogy ekkor még nagyon csekély számmal voltak itt a havasokon túli földekről beszivárgott oláhok, bizonyítja II. Endre királynak a szászok számára adott 1224-iki privilegiuma (a híres Andreaneum), mely a teutonok adományába az oláhok és besenyők erdejét is befoglalja. A király engedelmé nélkül még 1293-ban sem lakhattak másutt, mint királyi birtokon.

Fogaras neve legelőször egy 1231-iki oklevélben fordul elő. Ez azért is nevezetes, mert megmondja, hogy Fogaras vidékén, nevezetesen Szombathelyen (a mai Szombatfalván) azelőtt a blakok (vlachok, oláhok) földje a bolgároké vala és Fogarashoz tartozott. Ezek voltak az u. n. szláv *brodnikok* (révészek) az Olton, a kik királyi telepítvényesek voltak s Fogaras várához tartoztak.

Fogaras vidékének legrégebb birtokosául ebből az oklevélből *Trullh*-t és az ő őseit ismerjük meg.³⁾

A XIII. század végén *Ugrin* mester bírja őseitől örökölve Fogarast és Szombathelyt, a melyet midőn tőle igazságtalanul elvesznek, 1291-ben III. András király előtt visszaperel. Akkor Fogaras vidékét vegyesen lakták szászok, székelyek és oláhok,⁴⁾ többnyire új telepítvényesek.

¹⁾ Hunfalvy Pál: Az oláh incolátus Erdélyben. Századok 1879. 746. l.

²⁾ Székely oklevéltár (szerk. Szabó Károly I. k.) 4—5. l. és Századok 1879. 673.

³⁾ Századok 1879. 675.

⁴⁾ Erről és a Gy.-Fejérvárt tartott törvényszékről III. Endre királynak egy oklevele emlékezik, azt mondván: „Midőn mi Gy.-Fejérvárt minden nemesel, szászszal, székelylyel és oláhval a végett gyűléseztünk, hogy helyreigazítsuk állapotjainkat: Ugrin mester fölkele, azt állítván, hogy az Olt melletti Fogaras

A királyi várakhoz (a milyen Fogaras is volt) nagy területek tartozván s azon kívül az erdők s a havasok nagy része is a koronáé lévén: ezek benépesítésére, irtására s falvak alapítására telepésekre volt szükség. Így keletkeznek Felső-Magyarországon a *sol-tész*-ok (scultetus, Schultheiss), Erdélyben a szláv nevű telepítő *kenézek*, vajdák, az oláh *bojérok*, a kik egy-egy földterületet, vagy kiirtandó erdőrészt kaptak, azzal a kötelezettséggel, hogy azt benépesítsék, a miért a telepítők némi szabadságot és jövedelmet nyertek, a telepések azonban a szokott jobbágyi szolgálmányokkal tartoztak a föld urának.

Ilyen kenézségek, bojárságok által népesült be Fogaras vidéke, főkép a tatárjárás után, a mely feldúlván az eddigi gyér telepeket, bő alkalmat nyújtott a havasokon túli oláhságnak a betelepülésre.

S az oláh bevándorlás, tényleg a tatárjárás után ölt nagyobb mérvet. Fogaras földje és királyi birtoka máshonnan nem népesíthetvén be magát, szívesen látta a havason túli jövevényeket, hogy ott letelepedvén, mint várnépek, várjobbágyok, e fontos végvár védelmére szolgáljanak.

Igy keletkezett a „*nova plantatio terrae Fogaras*“ s mert e körül az „új ültetés körül a havaseli vajdák érdemeiket szereztek, így nyerik némelyek közülök a magyar királyoktól *Fogaras* birtokát s innen nevezik magokat, mint pl. *Vlád* 1369-től a „vajvoda Transalpinus“ mellett „*dux novae plantationis terrae Fogaras*“-nak, s mint ilyen adományozza ő 1372-ben a Dobokai János fiának Lászlónak a fogarasi birtokhoz tartozó: Sinka, Venicze, Kucsulata és Hévíz falvakat, benépesítés végett.

De hogy az oláh vajda nem függetlenül s uralkodói joggal bírja azokat, annak kétségtelen bizonyítéka, hogy Nagy Lajos királyunktól „mint természetes urától“ (*domino nostro naturali*) kéri adománya megerősítését.¹⁾ Ugyanezt a *Vlád*ot (Ulászlót) már 1366-ban (egy

és Szombathely nevű birtokai tőle igazságtalanul vétettek el s azt oklevelekkel be is bizonyítá. Mi, hogy bizonyosak lehessünk, ha vajjon a nevezett birtokok igazán Ugrin mester birtokai-é: ugyanazon nemesektől, szászoktól, székelyektől és oláhoktól kérdeztük, tudják-é, hogy azon birtokok igazság és törvény szerint Ugrint illetik? Azok mindnyájan azt vallván, hogy mind Ugrin maga, mind ősei bírták Fogarast és Szombathelyt: mi tehát azokat mindenestül visszaadtuk Ugrin mesternek“. (Századok 722.)

¹⁾ Századok 1879. 746. Budapesti Szemle 1889. 367. *Hunfalvy* Pál: Kirándulás Erdélybe.

oklevelében) „*a mi havaseli vajdánk*“-nak nevezi N.-Lajos királyunk, midőn határt járat ennek és más alattvalóinak Omlás körüli birtokai között.¹⁾

Ez a *Laczkó* volt a havaseli vajdák közül első birtokosa Fogarasnak 1369-től. Utána Dán (1373—1383.), aztán *Mircse* (1383—1419.) bírta Zsigmond királyunk adományából,²⁾ majd Dán (1420 körül), utánna Vlad Drakul (1430 táján), a ki vajdaságát s a sárkányrendet szintén Zsigmond királytól nyerte.³⁾ Ez után még néhányan. Ugy, hogy Fogaras mintegy száz évig (1369—1464.) a havaseli vajdák magyar uradalmát képezi.

Ebben az időben Fogaras volt Havaselfölde fellegvára. Ha a vajdát otthon veszély fenyegette, itt új otthont talált; ha a törökök elől menekülnie kellett, itt a havasok mögött vonta meg magát; ha országából vetélytárs kiszorítá, utolsó menedék-helyül akkor is Fogaras kínálkozott.

Fogaras Havaselföldének nem volt kiegészítő része és szoros értelemben vett tartozéka; de fontos szerepre hivatott mintegy fő-fő tartálékja; a vajdáknak azonban annál lényegesebb személyes hűbértartók, jövedelmeik egyik főforrása, hátvéde, menedéke, reménységének utolsó sziklavára.

Jól tudták ezt a havaseli vajdák és igen sokszor veszik igénybe azokat az előnyöket, miket nekik csak Fogaras nyújthatott. De a jót legtöbbször csak roszzsal viszonozzák. A magyar királyok és ál-

¹⁾ Századok 1878. évf. 91 l.

²⁾ Haşdeu szerint: Mircse czímében a fogarasi herczegség már 1387-ben is előfordúl. Haşdeu azt mondja Fogarasról (Istoria Romanilor cz. munkájában) „Fogaras földje Szeben meg Brassó, a Kárpátok havasai meg az Olt partjai között terülvén el, nehéz megmondani, vajjon a természet inkább Munteniához csatolja-e, vagy Erdélyhez, mert nagy folyója elválasztja a többi Erdélytől s egyesíti Rumániával, de az óriási csúcsok elválasztják a többi Rumániától s Erdélyhez csatolják. Egy város és hatvannál több falu van ezen a hosszúkás földön, mely természetes tulajdonságainál és a lakosok egészsége, ereje és rumun szelleménél fogva a legszebb tartományok egyike.“ (Ld. Századok 1878. 86.) Ezzel szemben csak azt konstátálom, hogy Fogarasból Oláhország felé egyetlen járható út nem vezet, erősebb válaszfalat sehol sem képez a Kárpátok hegláncza, mint itt; nem oly nehéz tehát megmondani, mint Haşdeu hirdeti, hogy ezt a természet Erdélyhez csatolta s a csekély Olt folyócska korántsem képes azt attól elválasztani.

³⁾ Szilágyi: Erdély története I. k. 123 l.

lam iránt — a kiktől hűségük jutalmául és abban való megtartásuk okáért nyerték Fogarast — legtöbbször hűtlenséget, háládatlanságot tanúsítottak s a magyar főnhatóságot az idők folyamán könnyen csereberélték fel lengyel vagy török hűbérurasággal.

Annyi bizonyos, hogy minden alkalmat megragadtak, hogy hűbéruraik, a magyar királyok ellen fellázadjanak. A XIV. század vége óta rendszeren ők a kalauzai, szövetségesei a törököknek a magyarok s főképp Erdély ellen intézett becsapásaik alkalmával. Ők izgatják rendszeren az erdélyi oláhokat is a lázongásra, hogy a zavarosban halászhasanak s Fogaras és Omlás hercezségeket független birtokokul megszerezhessék.

Mindazokban a lázadásokban, melyek Erdély nyugalmát Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás királyaink alatt feldúlták, részök van a havaseli vajdáknak s a fogarasi oláhoknak.

1366-ban az erdélyi oláh kenézségek a két szomszéd oláh-földi népekkel egyesülve fellázadnak az erdélyi vajdák ellen, s iszonyú rablást és gyilkolást visznek véghez.

Nagy Lajos, midőn 1366-ban a szent korona ellen Erdélyben felzendültek lecsillapítására Erdélybe megy, kiadott szigorú rendeletében főképp az oláhok ellen panaszkodik, a kiket gonosztevőknek nevez, kik az alattvalók nyugalmát naponként háborgatják; a miért a nemességnek jogot enged az ily gonosztevők, főképp az oláh gonoszok kiirtására.¹⁾ Nagy Lajos halála után a Szeben és Fogaras vidéki oláh kenézségek valóságos rabló hadjáratokat intéztek a szászok birtokai ellen: raboltak, gyűjtogattak, szervezett hadcsapatokkal verték le a szászokat. Főtámaszuk ebben Fogaras volt, a havaseli vajda uradalma, a mely függetlenségre törekedett. Gobelin erdélyi püspök szerez békét a szászok és oláhok között 1393-ban, a mely eltiltá az oláhokat a szász legelőről, s a határőrzést Talmácstól „a nagy oláh városig“ (a mely alatt kétségkívül Fogaras értetett) az oláhokra bízta.²⁾

Mircse havaseli vajda, ki ekkor tájt Fogaras ura volt, tetszés szerint osztogatott ott birtokokat, bojérságokat. Ennek egy érdekes példájáról alább lesz szó Fogaras vidékén talált okleveleim között.

¹⁾ Századok 1879. 721. és Szilágyi Sándor: Erdély története I. 104. 1

²⁾ Szilágyi: Erdély története I. 109.

Mircse után Dán, majd Vlád Drakúl örökölte s bírta Fogarast. Dán vajda több ízben harczolt Zsigmond király ellen, (1420—1421.), mig-nem hűbéruraságát elismeri. Zsigmond védi aztán a török ellen, s hadvezére Berzeviczi Pohárnok István ülteti vissza (1427.) vajdaságába a törökpárti Radul elűzésével. 1432-ben Vlád Drakúl kalauzolja a törököt Erdélybe. 1434-ben egy török sereggel Erdély alsó részét ismét feldúlja. A fogarasi oláhok is résztvettek e dúlásokban s Kusalyi Jakcs Mihály székely ispán verte széllyel őket dandárjával. A havasok közé menekülők üldözését pedig Brassó és vidéke biráira és esküdtjeire bizta, meghagyván nekik, (1434. jun. 2.) hogy *a hűszegő fogarasi oláhokat a havasokban egész erejükkel üldözzék s a nőket és gyermeket kivéve öljék le.*¹⁾

1437-ben Erdélyt véres pörlázadás dúlta, a melynek leverése után a kimerült Erdélybe (1438.) török és oláh hadak ütöttek be a vöröstoronyi szoroson át, ismét Vlád Drakul havaseli vajda (most már a török hűbérese) vezetése alatt, a kinek ez év elején még mint „*hivének s havaseli részei vajdájának*“ ír Albert király, hogy Brassó vidékét és a Barczaságot háborgatni ne merészelje.²⁾

Ezeket a gyakori beütéseket Hunyadi János (temesi gróf, *szörényi bán*, erdélyi vajda) szüntette meg szebeni (1441.) és vaskapui (1442.) fényes diadalaival, miközben a megrettent havaseli vajda újra elismerte a magyar király hűbéruraságát. De a szerencsétlen várnai csatában (1444.) ismét cserben hagyta hűbérurát s az országán át menekülő Hunyadit le merte tartóztatni. Vajdaságába került, mert Hunyadi attól még u. a évben (1444.) megfosztotta s Dánt tette helyébe vajdává; — majd életébe, midőn (1446.) török segítséggel még egyszer felkelvén, Hunyadi Havaselföldén teremve, újra leverte, vetélytársa pedig megölette. Dán vajda, a ki havaseli uralmát így kétszeresen Hunyadinak köszönhette, azzal hálálta meg, hogy a rigómezei ütközetben (1448.) árulójává lőn Hunyadinak, a törökhöz pártolván át.

Dánt a vajdaságban s Fogaras birtoklásában fia *Vlád* követte, a ki havaseli vajdaságában szintén csak Hunyadi pártfogása mellett tart-hatta fenn magát. A nagylelkű hős halála után ezt a Vládot egy másik *Vlád*, a megölt Vlád Drakul fia buktatta meg, a ki aztán hal-latlan kegyetlenségei által maga is megnyerte az ördög (drakul) nevet.

¹⁾ Szabó Károly: Székely oklevéltár. I. k. 128. 129. l.

²⁾ Székely oklevéltár I. 136.

A vajdasagból előzőtt Vlád *Fogarasba* menekült, a mely még mindig a havaseli vajdák hűbér-birtoka volt s most a száműzöttnek menedékül szolgált. Az új havaseli vajda Vlád Drakul Mátyás királyra való tekintettel, kinek jogcímét Fogaras birtokára nézve elismerte, sokáig nem lépett fel vetélytársa ellen; de végre 1460-ban átjött a havasokon, kirabolta Omlást és Fogarast, elfogta Vládöt (1460. aug. 24.) s nemsokára lefejeztette. De Mátyást is sietett kiengesztelni, 1461-ben hűséget fogadván neki s egyedül a magyar király fenségét ismervén el.¹⁾

A nemezis azonban a kegyetlenségeiért gyűlöltté és hirhedtté lett zsarnokot (a kit karóba húzatasai miatt a törökök *karó-vajdának*, alattvalói *bakónak* neveztek el, nemsokára utólérte: a szultán 1462-ben megtámadta, előzte s a vajdaságot testvérének Radulnak adta, ki azonban nemsokára (1462-ben) szintén megjelent bojárjaival az Erdélyben tartózkodó Mátyás király előtt s hódolatát neki bemutatatta. A már előbb Erdélybe menekült Vlád Drakul pedig, a kinek válogatott kegyetlenkedései miatt az erdélyiek s főkép a *fogarasiak* is panaszaiikkal ostromolták Mátyás királyt — a szultánnak irt árulásra czélzó levelei következtében — elfogatott s Nándor-Fejérvárra, majd Budára vitetett s ott tiz évig ült fogságban.

De Radul sem volt külön elődeinél; hűsége csak ideig-óráig tartott.

A havaseli vajdák megbízhatlansága, árulásai s perfid politikája végre arra birta Mátyás királyt, hogy Fogarast kezökből visszavegye s véglegesen a magyar korona közvetlen hatalma alá vesse. Igy 1464-ben Geréb Jánosnak (a későbbi erdélyi vajdának) és fiainak adományozta azt haszonélvezetül.

Fogarast egyideig még ezután is úgy tekintették, mint a magyar fenhatóság alá visszatérítendő havaseli vajdák magyarországi zászlósuraságát. Ennek ad kifejezést a magyar országgyűlés azon határozata (1467-ben), hogy a *fogarasi*, omlási és radnai uradalmak mindig kéznél tartassanak, hogy szükség esetén a havaseli s moldvai vajdáknak adathassanak, ama hűbéres országok visszafoglalására.²⁾

De jogot formáltak Fogarasra a szászok is, az oláhok által okozott károk megtérítése czímén s tényleg 1472-ben adományt is nyer-

¹⁾ Horváth M. Magyarország. tört. III. 103. Szilágyi: Erdély tört. I. 143.

²⁾ Szilágyi Erdély története. I. 146.

tek arra a királytól, a minek következtében Fogaras és Omlás birtoklása a Geréb család és a szász székek között több éven át per tárgyát képezte.¹⁾

II.

Fogaras történetének második korszaka ekkor kezdődik, midőn a vár és uradalma megszűnik a havaseli vajdák hűbértoka lenni s az nemcsak jogilag, de tényleg is a magyar koronára száll vissza.

Ettől kezdve a fogarasi vár fontos szerepet játszik Magyarországon s főképen Erdély történetében, nemcsak fekvésénél, de erősségénél fogva is. Daczára, hogy nem magaslaton épült, erős falai és bástyái, melyek az Olt folyóból vízzel bőven ellátható széles árokkal voltak körülveve, sok kemény ostromot állottak ki diadalmasan.

Ez a körülmény és a hozzá tartozó birtok gazdag jövedelmei nagy fontosságot kölcsönöztek Fogarasnak s ez a magyarázza meg, hogy arra királyaink, fejedelmeink oly nagy súlyt fektettek s azt rendszeren a trónhoz legközelebb álló, kiváló híveiknek adományozgatták.

Fogaras birtoklása azonban a magyar állam s adományosai kezében az első időben nem volt békés és zavartalan.

Mátyás király adóreformjai (melyek által csak ötvenedet fizetett g. keleti oláhok is tizedfizetésre köteleztettek,) Erdélyt felkelésre indították, mit azonban Mátyás 1467-ben gyors és erélyes fellépésével lecsendesített.

Az oláhok mozgalma ismételve meg-megújul később is földesuraik s a szászok ellen s 1471-ben, majd 1484-ben valóságos lázadássá fajult, a mely iszonyú pusztítással, öldökléssel dühöngött.

Mátyás király az erdélyi nemesek és szászok panaszára, hogy a közöttük lakó oláhok birtokaikat tűzzel-vassal pusztítják s a nemeseket iszonyúan öldöklik, (1484. nov. 17.) megparancsolja Szentgyörgyi és Bazini gróf János erdélyi vajdának, hogy az oláhokat, kik — úgymond — *habár szabadságra nem hívatottak s szabadságra nem születtek, mégis szabadságot arrogálni merészkednek*; csendesítse le, a lázongóknak vétesse fejüket s ha tovább is ellentállának, *irtsa ki őket.*²⁾

¹⁾ Szilágyi Erdély története I. 146.

²⁾ Nagyon tanulságosak Mátyás király eme decretének következő szavai: „*licet Olachi nec ad libertatem vocati, nec ad libertatem nati, tamen libertatem . . .*

Eme zavarok és felkelések erős hullámokat vertek Fogaras földén is, a hol az oláhság kompakt tömegben élt s a szomszédos szászokkal régóta hadi lábon állott.

A század végétől kezdve Fogaras gyakran cserél urat, de állandó tulajdonosa mindig a magyar állam marad, majd egy század múlva az erdélyi fejedelemség leend s haszonélvezetül mindig kiváló főurak, majd az erdélyi fejedelmi családok tagjai, s végül magok a fejedelm-nők nyerik.

A XV. század végén s a XVI-ik elején Fogarast Mátyás király fia, *Corvin János* herczeg birja. A hű oláh vajdák erdélyi birtokát most már Küküllővár s Csicsó vára szokta időközönként képezni.

Corvin János 1505. őszén bekövetkezett halála után II. Ulászló király *Bornemissza Jánosnak* adományozta, kit Mátyás király alacsony sorsból az ország fő méltóságaira emelt, alkincstárnokká, pozsonyi gróffá tett s a kinek Ulászló udvarában befolyása és hatalma még nagyobb lőn, Ulászló halála után pedig, mint a trónörökös nevelője és gyámja valóságos vice-királya volt Magyarországnak.

Ez a Bornemissza János nyerte 1505-ben Fogarast, a ki maga nem lakhatván ott, *Tomori Pált* küldte le oda várnagyává.

Tomori Pál, a szomorú emlékü mohácsi vezér, Fogarasban kezdte közpályafutását. Erélye és igazságossága által csakhamar tekintélyt és tiszteletet vívott ki ott magának. Itt képezte ki magát azzá a jeles hadvezérré, a minőnek őt kortársai ismerték. Ő hajtotta be a szászokra kivetett országos adókat, őt bizták meg II. Lajos születésekor (1506. jul. 1.) a székelyek alkalmi adójának, az „ökörsütés”-nek végrehajtásával. A székelyek ellenálltak s Maros-Vásárhely mellett Tomori 500 főnyi csapatát legyőzték, maga húsz sebből vérezve menekült; de nemsokára jelentékeny haderővel térve vissza, a székelyeket meghódolásra s az adó beszolgáltatására kényszerítette. Már előbb 1503-ban is harczolt a székelyek ellen Segesvárnál, védelmezve a megtámadott szászokat. Tomori, mint fogarasi várnagy erélyesen üldözi Fogaras vidékén s Szeben környékén az elszaporodott rabló

arrogare audeant.“ E szavakhoz gr. Kemény József ezen oklevélnek sajátkezű másolatában ezt az oldaljegyzetet tette: *Vix crederim haec Mathiam scrip-sisse, si Valachus origine fuisset.*“ — Valóban ez fényes bizonyíték a mellett, hogy Mátyás király magát oláh eredetűnek nem tarthatta. (Székely oklevéltár I. k. 250. l.)

csapatokat, a miért a szász városok ajándékokkal s hálálkodó küldöttségekkel tisztelik meg (1506.) a rablók elfogatásáért s kivégeztetéséért. De egyaránt erélyes volt ő a szászokkal szemben is, úgy hogy a szebeniek 1513-ban vádat emelnek ellene a királynál; 1514-ben viszont Tomori vádolja be őket a királynál, mivel a rájuk kivetett adót megfizetni vonakodtak. 1513-ban maga Bornemissza János járt lent Fogarasban a panaszok megvizsgálása végett.¹⁾

Tomori tovább is Fogarasban maradt s széleskörű várnagyi és kapitányi jogaival mint egy kis király uralkodott Erdély déli részén, védve annak biztosságát a török beütések — s belső békéjét a belöldi nyugtalan elemek ellenében. Teljhatalommal lévén felruházva, különféle kiváltságokat is osztogatott.

Érdekes írott *okleveles* emlékére akadtam ennek Fogarastól a hatodik faluban, Alsó-Visten egy régi bojér családnál talált, 1511. aug. 26. kelt oklevélben, melylyel Tomori Pál, mint Fogaras-föld várának várnagya és kapitánya Alsó- és Felső-Vist és Alsó-Árpás falvak bojérságait, (melyet a kérelmezők őse még *Mircse havaseli vajdának és szörényi bánnak adományából kapott* (1400. körül) s a mit az idő szerint is bírtak, de arról szóló kiváltságlevelük a vingárti Geréb Péter vajdasága alatt (~~1579.~~) betört törökök pusztításai alatt megsemmisült) a hozzá tartozó javakkal, *tizenhét sátoros czigánnyal együtt megerősíti*, Bornemissza János kormányzó úr reá ruházott hatalmából.²⁾

1) *Fraknoi* Vilmos: Tomori Pál élete. Századok 1881. . .

2) E több tekintetben tanulságos oklevél kivonatban a következő: Tomory Pál „castellanus et capitaneus castrae terrae Fogaras,“ adja tudtára mindeneknek, hogy megjelenvén előtte „agiles Raduly Vochan et Vaszul filii quondam *Komsa*, item aliter Raduly filius quondam *Stoycae* et Stanislaus Harabal filius quondam *Sándor* de Vist, kérték, hogy erősítse meg az ő bojérságukat, melyet „olim quondam *Kosztá* avus ipsorum ab antiquo ex donatione quondam magnifici domini *Mircsae* vaivodae partium regni Transalpinensis et bani Zuriniensis *officia boerovatum* totalium possessionum *Alsó-Vist* et *Felső-Vist*, item directae et aequalis medietatis possessionis *Alsó-Árpás* cum omnibus utilitatibus ad easdem pertinentes, scilicet decem et septem *ciganos tentoriatos* inferius nominatim specificatos, hucusque pacifice possedissent“ és mai napig is bírják, de a vingárti Geréb Péter vajdasága idején Erdélybe tört törökök arról szóló kiváltságlevelőket elrabolták. Megtekintvén hűséges szolgálatukat, kérésöket teljesíti és őket bojérságukban, birtokukban és cigány jobbágyaik birásában megerősíti, Bornemissza János kormányzó úr reá ruházott hatalmából. A cigányok nevei: István fiával,

777

Tomori Fogarashól sietett 1514-ben a pórlázadás hírére, Bornemisza budai várnagy segítségére. Ő aratott először jelentékenyebb győzelmet a főváros közelében a pórhadak felett; onnan sietett aztán Szapolyai János (már akkor, 1511-től, erdélyi vajda) segítségére Temesvár alá, a hol a döntő győzedelmet vívták Dózsa György és rakoncátlan hada felett.

Még öt-hat évig kormányozta Tomori Fogaras vidékét s őrizte Magyarországon délkeleti végvárát, de ez sok csalódást hozott reá. Családot akart alapítani, de két jegyese halt el közel egymás után, mielőtt oltárhoz vezette volna valamelyiket. Csalódott az udvar kegyében is, midőn az érdemei jutalmául méltán ambicionált vránai perjelséget (melylyel a horvát határőrvidék védelme járt) nem ő kapta meg. S ezek a csalódások a világi élet örömeiről, bajairól való lemondásra bírták őt: s 1520 közepén harci zajban és dicsőségben gazdag fogarasi várnagyságát felcserélte a Ferencz-rendiek szerém-ujlaki zárdájának csöndes magányával,¹⁾ a vitézi öltönyt a „cserei barátok“ szőr csuhájával, a mely után (mint egykori vitézt s nemsokára a kalocsai érsekségre a zárdából újra előhívott főpapi vezért) tréfásan „cserei basá“-nak nevezgették.²⁾

Fogarasi egykori várnagya, tudjuk, hogy oly kiváló hadvezéri hirnévre tett szert, hogy csak benne bíztak a mohácsi vész előtt, hogy a nagy hódító Szulejman szultán hadát legyőzheti, s őt tették a királyi hadak fővezérévé.

De a harcot nem a vezérek képessége s egyesek vitézsége döntötte el. Tomori a mohácsi mezőn a vesztett csatában multjához méltóan, dicsően végezte életét (1526. aug. 29.).

A mohácsi vést követő országos zavarok idején, midőn a két ellenkirály a korona—, a pártos főurak az állami birtokok felett versengettek, Fogarasi igen kiváló és érdekes, sőt Erdély történetében, mondhatjuk, vezérszerepet játszik.

Mayko fiával, Lal fiával, másik Lal, Bagya, Radul, Patro, Danczul, Nicul. Kelt Fogarason 1511. feria 3. ante festum s. Stephani. (Megerősítette Apafi Mihály 1663. febr. 1. Segesvárt; kiadta a gy.-fejérvári káptalan 1843. jun. 24. V. Ferdinánd király rendeletére. Ennek eredeti példánya megvan Stancsu Vaszil nyug. határőrvidéki kapitány birtokában Alsó-Visten.

¹⁾ Szerémi György II. Lajos és Szapolyai János király udv. papja Emlékiratában mindig így nevezgeti.

²⁾ U. o.

Maylád István ekkor a vár és birtok ura, a ki addig-addig cserélgeti királyait, mignem mindkettőtől elnyeri az erdélyi vajdaságot; de a végén ezzel sem elégedvén meg, egymaga kíván Erdély fejedelme lenni, a török vagy a német védnöksége alatt.

Nagyralató terveit másfél évtizeden át Fogaras várában szövögeti; itt, a bevehetetlennek bizonyult bástyafalak mögött daczol hónapokon át erős ostromló seregekkel; végre is csak csellel csalhatják ki onnan s úgy ejtik törbe, buktatják el.

Maylád István oláh eredetű kenézek ivadéka volt. Atyja a fogarasi „*Kománá*“-ról írta magát, a hol valószínűen István is született (1502.). Ez is szép birtok volt, a XVII. sz. elején tágas kúriával, emeletes „felső és alsó rendházakkal“, lugas kerttel, istállóval, majorházzal, üvege-úrrel, hozzátartozó kötőrő malommal, marha-akollal, malmokkal stb.¹⁾ s nagyszámú jobbágyokkal.²⁾ Ezt Maylád Mátyás, azt István atyja szerezte 1480 táján. Ez képezte István főörökségét a ki a királyi udvarban kezdte pályafutását, a hol 1525-ben kir főasztalnokmester volt, s a mohácsi csatában Lajos király kamarásai között küzdött.

Az ellenkirályok közül Ferdinándhoz csatlakozott, a ki jó szolgálatait csakhamar (1527-ben) Fogaras várának és uradalmának felelő részével jutalmazta, a másik felét Nádasdy Tamásnak adván. Fogarasra a szászok is jogot formáltak, Gerendi Miklós, az erdélyi püspök és kincstartó is kérte Ferdinándtól, s midőn nem ő, de Maylád kapta meg, bosszúsán írta királyának: „sajnálom, hogy felségedtől valamit elfogadtam, midőn ilyen (t. i. oláh) származású ember, a ki szakácsa volt II. Lajos királynak, zár ki abból.“³⁾

Ámde Erdély a nemzeti királyhoz, Szapolyai Jánoshoz csatlakozott s a Ferdinánd-párti Maylád, hogy hozzá jusson Fogarashoz, 1528-ban szintén átpártolt (legalább külsőleg) Szapolyaihoz. S hogy Fogaras másik felét is megszerezze, 1530-ban nőül vette társbirtokosának, Nádasdy Tamás országbírónak testvér-húgát, Annát, a kinek

¹⁾ Inventarium omnium bonorum domus curiae *Comanensis* 1633-ból. (Eredeti, a bemutatott fogarasi levelek között.)

²⁾ Connumeratio colonorum domus curiae *Comanensis* a. 1633. 18 Maii. (Eredeti, az Erd. Múzeumnak adományozott fogarasi levelek között.)

³⁾ Szilágyi: Erd. tört. I. 240.

javára aztán (1532) Nádasdy lemondott Fogarasra való birtokjogáról s azt mint nő-hozományt sógorának átadta.

Maylád a mint Fogaras várát és birtokát kezébe kaphatta, ismét visszatért a Ferdinánd pártjára s mint az ő erdélyi vajdája, a szászokra támaszkodva, vagyis inkább azokat erélyesen támogatva, Erdély dél-keleti részét sokáig megtartotta Ferdinánd hűségében.

1529. jun. 22-én Földvár mellett fegyverrel védi Ferdinánd ügyét a Szapolyai segélyére siető Rares Péter, moldovai vajda ellenében; bár megveretett, s maga is csak az Olt folyó egyik hídja alá rejtőzve, menekült vissza Fogaras várába. Néhány hét múlva a Szapolyai-párti ellen-vajdával, Báthory Istvánnal áll szemben Dátosnál a Maros mellett; a honnan azonban csata nélkül vonul vissza ismét Fogarasba.

1529. szept. folyamán Szebent sikeresen védi az ellenpártiak ostromló hadái ellen. Innen Olaszországba tör, hogy a Ferdinánd-párti Mózes vajdát visszaültesse székébe, a János-párti Péter helyébe. Ámde Havasalföldén megveretett, s az oláhok és törökök fogságába került. Ezek, hogy Fogarast Szapolyai számára visszafoglalják, a fogoly Mayláddal Erdélybe, egyenesen Fogaras alá szállottak, s a várőrséget felszólították, hogy urok váltságául Fogarast adják át János király kezébe. A várőrség ellent állott s Mayládót az oláh-török had visszahurczolta Oláhországba, a honnan azonban sikerült megszöknie s visszatért Fogaras várába.¹⁾

1531-ben Maylád is látszólag a Szapolyai hűségére tért át, hogy Fogaras várát, melyet Szapolyai Nádasdy Tamásnak adományozott, megtarthassa. Fogarassal Szeben egy nevezetes védelmi ponttól fosztatott meg.

Fogaras ura áll 1534-ben az erdélyi felkelés élére, midőn a zsarnok Gritti az ország leigázására török hadakkal jó Erdélybe; ő ostromolja ki Meggyest, a hová Gritti menekült; ő fejezteti le a foglyul ejtett kormányzót.

Maylád ekkor állott népszerűsége és hatalma tetőfokán. Szapolyai (ha nem bizott is benne) kénytelen volt a rendek kívánságának engedve, őt nevezni ki vajdájává (1534. okt. 28-án a tordai országgyűlésen.)

¹⁾ Majláth Béla: Maylád István 17. l. (M. Tört. Életrajzok. V. évf. 17. l.)

Maylád eleinte jó szolgálatokat tett a nemzeti király ügyének. 1535. tavaszán megkezdette a hadműködést a Ferdinánd-párti Szeben ellen. Talmács várát csakhamar elfoglalta, melyet aztán János király neki adományozott. Nov. hóban Szebent is bevette rohammal s János király pártjára kényszerítette. 1537-ben a felső-magyarországi hadjáratban szerzett magának újabb érdemeket.

De Fogaras urának nagyravágyása most már nem ismert határt. Keveselni kezdte az erdélyi vajdaságot s még többre vágyott. Erdélyt el akarta szakítani Magyarországtól s fejedelme kívánt lenni. Az ellenkirályok küzdelmét így akarta a maga javára hajtani. A mint azonban a váradi béke (1538. febr. 24.) az ellenkirályok harczát megszüntette, de János királyt a portán egy időre kegyvesztetté tette: Maylád a török fensőség alatt gondolta Erdélyt magának megszerezhetni. Követet küldött a portára, 12,000 arany évi adót, gazdag ajándékokat ígért a szultánnak, nagyvezérnek, ha Erdélyt neki engedik át. Azonkívül Ferdinánd segélyét is igyekezett megszerezni magának, az alatt az ürügy alatt, hogy az ő számára szerzi meg Erdélyt; végül az erdélyi s magyarországi urakkal is szövetséget (ligát) kötött országos érdekek színe alatt.

Maylád nagyralátó terve a portán kudarczot vallott. Ajánlatait Szapolyainak elárulták. Ferdinánd ígért ugyan katonai segítséget; de hathatósan nem támogatta. Még csak az erdélyi rendekben bizott, s M.-Vásárhelyre 1540. márcz. 9-ére országgyűlést hívott össze, hogy azon magát fejedelemmé választassa. De ezt a tervét is meghiúsították.

János király a párttűtés elfojtására haddal készült Maylád ellen. Midőn az összeesküvésről jelentést tevő erdélyi hiveit Budán vendégelte, jókedvűen (s Mayládot jellemzően) tréfálkozott velök, hogy „no csak igyunk, mert Erdélyben úgy sem kapunk; kipusztított Maylád uram; az oláh, az míg szegény, kocsomából iszik, de ha nagy úr lesz, asztalán tartja drága pincéjét.“ — S midőn kérdezték, hogy melyik kardját készítsék el az erdélyi útra, azt felelte, hogy „bizony kívánnók, hogy mint keresztyén király szablya nélkül mehetnének Erdélybe, de vajda uramék szablyával várnak ránk, azért mü is üres oldallal neki nem indulhatunk; azért kössétek te kegyelmetek azon szablyámat fel, kivel paraszt Dózsa ellen hajdan

hadakoztunk, mert nem érdemel ennél többet Maylád uram hitván feje.“¹⁾

János király megindult Erdélybe. 1540. ápr. 14-ére országgyűlést hirdetett Tordára s arra Mayládot megidézte.

Maylád Fogaras várába zárkozott s bizva a vár rendkívüli erősségében, ellenállásra készült.

A király a tordai gyűlésen a pártütő vájdát hűtlenségben elmarasztalván, fő- és jószágvesztésre ítélte s Fogaras kiostromlására Török Bálintot küldötte. Maylád elszántan védte Fogarast s nem hajlott a béke-ajánlatokra, a vár feladásáért kárpótlásul ajánlott Galád várát visszautasította. János királyt elbetegesedése s halála (Szászsebesen 1540. jul. 22.) meggátolta abban, hogy Fogaras elfoglalását személyesen kísértse meg.

Szapolyai halála után a kormányzó, Fráter György, egy ideig még folytatta Fogaras ostromát (Török Bálint és Báthory István által); de belátván, hogy czélt nem érnek, 1540. augusztus közepén felhagytak a vár ostromával.

Maylád tovább haladt a megkezdett úton: Erdélyt János király fia és örököse János Zsigmond kezéből magához akarta ragadni s párthiveivel magát Erdély főkapitányává választatta. Célja érdekében Fogarason is tartott országgyűlést 1544. jan. 1-én.

Végre is a szultánnak kellett síkra szállni gyámfia és védenceze, János Zsigmond érdekében. Ugyanakkor, midőn ő a Ferdinánd hadai által ostromolt Buda felmentésére siet, rendeletet küld az oláh és moldvai hadaknak, hogy Erdélybe törjenek s Péternek, a kegyvesztett moldovai vajdának arra az ajánlatára, hogy Maylád Istvánt élve vagy halva kezei közé szolgáltatja, kegyelmet biztosított.

Maylád védelemről gondoskodott s Fogaras erős várába zárkozott.

A török s oláh hadak, Achmet és Kucsuk Bali bég, Péter s a havaseli vajda vezérlete alatt, körülzárolták Fogarast. De látva a vár erődítményeit, kitűnő felszerelését, belátták, hogy nyílt ostrommal nehezen érnek czélt. Cselhez folyamodtak tehát. Péter vajda, a ki régebben jó barátja és szövetséges társa volt Mayládnak, követeket küldött hozzá a várba, elhitette vele, hogy ők Izabella, az öz-

¹⁾ Erdélyország tört. tára. I. k. 10. Szilágyi Erd. tört. I. k. 268.

vegy királyné és fia János Zsigmond ellen küldettek s hogy a szultán neki adja Erdélyt, jöjjön tehát ki a táborba a szultán akaratát meghallgatni.

Maylád lépre ment. Hitlevelet s kezesül hat török főurat kívánt. Küldöttek is neki hat díszruhába öltöztetett közkatonát: két törököt, két moldovánt s két oláhot. A hitlevelet is megkapván (1541. jul. 19.), legszebb díszruháját öltötte magára s neje, gyermekei s hívei kérésére s intésére nem hallgatva, hatvanad magával kilovagolt a várból az Olt síkján táborozó moldovai vajdához s ott sátorát felhuzatva, víg lakmározással töltötték a napot. Ez alatt a vajda tiz ezer lovast a vár alá küldött s azt szorosabban körülzároltatá.

Másnap, midőn Maylád a moldovai vajda táborába ment, és sátrába lépett, Péter vajda reá tevő kezét, ezen szavakkal: „eb, török császár foglya vagy!“ megfogatá, megkötözteté s miután kiséretét is lefegyvereztette, Bali béghez s ez Konstantinápolyba küldé Mayládöt, a hol a Jedikulában, lánczra verve, fogságba vettetett.

Ott a hét torony börtöneiben senyvedett tiz álló évig Fogaras hatalmas ura; neje hiába követett el minden lehető megszabadításáért, hiába kínálgatta a mindenható hatalmas kormányzónak, Fráter Györgynek Fogaras várát férje kiszabadítása fejében; hiába szerzett ajánló levelet Izabella királynétól is; férjét ki nem szabadíthatta: Maylád István ott halt meg konstantinápolyi börtönében 1550. karácsony hetében. ¹⁾

A vár ura elpusztult, a vár azonban, melyet a török-oláhsereg sem tudott bevenni, megmaradt továbbra is a Maylád család birtokában.

A külön erdélyi fejedelemség is, melyet Maylád István megalakotni hiába törekedett, rövid időn megalakult, Budavárának török kézbe jutása után.

S ezzel Fogarasnak is új korszaka kezdődik, most már az erdélyi fejedelemség történetének keretében.

¹⁾ Majláth Béla: Maylád István. 104—115. l.

Klasszicizmus.

— Befejező közlemény. —

V.

Midőn a klasszikus irány hívei a nyelv művészi használatát keresték, annak lehetővé tevésére mindent megtettek, már akkor elárulták, hogy törekvésük öntudatos és kitűzött cél felé halad: a művészet színvonalára akarták emelni irodalmunkat. E hajlam s törekvések nem véletlenül bukkantak elő, hanem mélyebb alapon nyugodtak, az elméleti képzettségen, az eszthetikán.

Talán nem kell magyaráznom, hogy korukig a költészet és irodalom művészi öntudat nélkül, elméleti képzettség, tehát eszthetikai előkészület nélkül született és élt. A költői ösztön volt vezérök, miként Gyöngyösinek, vagy a világ-költészet örök érvényű példányai, miként Zrinyinek. Gyöngyösi költői nimbusza még a jelen század elején is majdnem sértetlenül veti fényét az egész irodalomra, míg ellenben Zrinyi neve és dicsősége eszthetikai tudásunk, műveltségünk gyarapodtával tűnik föl és emelkedik mindig magasabbra és magasabbra. Ráday, e magas műveltségű és szerencsés ízlésű főúr mutatta be Zrinyit, s Kazinczy karolta föl lelke melegével csüggvén rajta. Ráday a klasszicizmus hírnöke és előmozdítója, Kazinczy mestere volt, s ők ketten az eszthetikai képzettség hirdetői voltak.

E nemes tudomány, bátran mondhatnám szépbölcseletnek, nem arra való, hogy gáncot találjon az emberi elmék alkotásaiban, s nem arra, hogy szoros rendszerbe vonjon minden körébe tartozót, hanem arra, hogy a legmagasztosabb élvezetben részesítsen hitetlent és hívőt. Az eszthetika feladata kettős: vezetnie kell az alkotó művész tollát és szellemét, ihletnie kell a szemlélő közönség ítéletét, magyaráznia elragadtatását, igazságot szolgáltatni gyönyörűségének, szóval élvezze-

tessé tenni a művészt és alkotását, nemesíteni az életet. Irni, dolgozni invita és favente Minerva, nemes foglalkozás, de alkotni művészi öntudattal, Kazinczy szerint *isteni munka*, s im a klasszikusok azt akarák, hogy költőink isteni munkát tegyenek s közönségünk részese tudjon lenni isteni örömmel. Az irodalmat öntudatosná, a közönséget fogékonnyá tenni, ez volt feladatuk; ez által emelni akarták a költői név varázsát, s nemesíteni a közönséget. Elég volt a verselés, krónikázás, szellemeskedő rímjáték, írói szeszély: művészetre kell törekedni, hogy a nyugat irodalmát megközelíthessük, hogy azt érteni, élvezni és követni tudjuk.

Erre való volt szerintök is az eszthetika. Studiumul a nyelv mellé az eszthezis járult. Nem említve Kölcseyt, ki e tudománynak legelső tiszta gondolkozású embere volt, nem Kazinczyt, kinél gazdagabb tudású és finomabb ízlésű írónk e korban nem élt, sem Szemere Pált, ki felnőtt korában Vitkovicscsal együtt hallgatta Schedius egyetemi előadásait, nem szólva e három férfiú nagy képzettségéről és munkáiról, elég, ha a kisebb írók közül egyet-kettőt felsorolok.

Bucsy Emil, kinek íratain és tanulmányain a korabeli tudománynak kétségbevonhatlan hatásait ismerni föl, teljesen Kazinczy hatása alatt állva, vele váltott leveleiben mindenütt az új irány híveül tűnik föl. Ungyhvár-némethi Tóth László, mint Szemere írja (III. 156. l.) „esztetikát dolgozik éjjel-nappal“; ő volt, ki görög nyelven szonettet írt, s a pindári ódát magyarra legelőbb fordította. Szentmiklósi Alajos, ki francziául tanul fogságba esett franczia tiszteltől, Boileaut és Batteuxt olvassa, sokat fordít Schillerből, idyllt és epigrammot, mesét és tragédiát ír, s egészen beleélte magát Horátzius *Ars poetica*-jába. Kármán Seneca műveit olvassa, Bécsben szenvedélyesen látogatja a műgyűjteményeket és egy irodalmi szalón hangadója, egy művelt nagyvilági hölgy benső barátja; Vitkovits, kit már előbb említettem; Fábchich a görög lírikusok fordítója; Haliczky, e külföldi irodalmakban nagyon jártas s írotársai műveit németre fordító író; Dayka Gábor, Kazinczynak szemefénye; Ráday Gedeon, kinek itélete, Kis János, kinek nagy műveltsége Kazinczynak is imponált, s végre Földi János, e híres és nagy tudományú természettudós, mindannyian a nyugati, kiváltképen a német irodalomnak és esztetikának alapos ismerői voltak. Bátran ide számíthatom a *csimbókos* magyart, Pálóczi Horváth Ádámot, kinek leveleiben írt fejtegetéseiben sok derék dolgot találunk;

Szentjóni Szabót, az új eszmék áldozatát; Verseghyt, kinek bámulatos tudása kiváltkép eszthetikaiakban nagyon tiszteletre méltó; Aranka Györgyöt, de főképen Schediust, e tudománynak egyetemi képviselőjét.

Szinte fölöslegesenek látszik még ezután Kazinczyra hivatkozni, de talán mégsem leszen hiába való. Emlékezzünk vissza, mit írt *Orpheusa* előrajzában, midőn a prozódia, stil és a műfordítás elveit föl-
említi, s a mit később mond, hogy „a magyar történetek nem csu-
pán a história, hanem mindaz, valami a nemzetnek történeteit, kha-
rakterét, gazdagságát, *kultúráját* illeti, s magunkat magunkkal megis-
mertet.” E programm még ma is találó, csak az imént történt, hogy egy társaság alkotására indult mozgalom, melynek programja az idők változtával a száz év előtti *Orpheusnak*, a magyar *Orpheusnak* eszméivel, gondolataival, szóval felfogásával és céljával teljesen megegyezik. Ő sürgette s a gyakorlatban ő mutatta meg, miképen kell a magyar nyelvvel úgy bánni, hogy míg egyfelől felöleli a korszak új műveltségét, eleget tegyen minden művészi követelésnek, legyen *szép* és tárgyhoz illő.

Kazinczynak hű társai között különösen a triász három tagja a leghűbb, Horvát, a nyelvtudós, Szemere, az eszthetikus és Vitkovits, a meseíró.

Az elméleti képzés mellé a gyakorlati studium csatlakozott. Nem igen ismerék írók e körből, ki ne lett volna egyúttal kritikus, ki ne olvasta volna buzgalommal a régi korok íróit, s a korukban modern külföld irodalmát. E foglalkozás rájuk nézve kettős haszonnal járt míg egyfelől ízlésüket fejlesztették, tanulmányaikat gyarapították másfelől saját alkotásaikat is közelebb emelték a művészethez. Egy korszak irodalmában sem találunk annyi művészeti és költészeti kérdést tárgyalva és fejtegetve, mint ezében. Ugy szólnán a levegőben lebegett, az élet volt szaturálva mindazzal, mi a költészetre és művészetre tartozik.

Tekintsük meg e kor íróinak kiadott és kiadatlan leveleit, min denütt ott látjuk az irodalom és klasszicizmus érdekét, szeretetét és elveit. Lelkesebb kör nem dolgozott még a magyar irodalomért sztabb érdekből, mint e kör, nem történt eddig semmi törekvés, nzetlenebbül, így csak a XVI. század reformátor írói gondolkodtak. S ha ennyi sok elismeréssel adózom e körnek, az csak az igazság kedvéért történik. Sajnálatos, hogy a klasszicizmus korának e fényes

vonásokkal ékes rajza, csakis arra a kis írói körre vonatkozik. Ha valaki ebből akarná megítélni a nemzetnek akkori kulturáját, végtelenül nagy tévedésben élne.

A széphalmi, pesti, kolozsvári körök műveltsége és törekvései kiemelkedő, de egyedüli szigeteket tesznek a közéletben. Mint Páris csak Páris és nem az egész Franciaország képét adja, épen úgy Kazinczy köre csak ama néhány férfiú magas műveltségét, tágabb látókörét jelenti, nem egyúttal az egész nemzeti társadalomét.

Ne legyen a dicséret egyoldalú, az elismerés ne viselje magán a dicsőítés színét, szükséges megmondani, hogy e nagy törekvésű fáradozás eredménye, a magyar irodalom akkori állapota, még saját korának eszthetikáját sem bájolta volna el. Mindaz, mi az irodalom terén történt, történelmi szempontból ránk fölötte értékes, alapvető munkásság, nélkülözhetetlen a további fejlődésre, haladásra, művelődésre, de még mindig csak kezdet. Kezdetre egy olyan iránynak, melyben a művészeti s a modern (akkori számítás szerint) egyesítve vannak; folytatása egy olyan törekvésnek, melyben csupán a modern vala irányító, a modern szót előbbi értelmében véve. Hogy mind a kettőben a nemzetiesség, a nyelv- és műveltség-mentő fel-lángolásnak milyen hatalmas része van, nem szükséges említenem. Miként az egész korszaknak, úgy az irodalomnak is egyik, gyakran egyetlen szárnya volt a nemzeti lelkesedés

E klasszicizmussal beléptünk megint az európai szellem birodalmába, melyből addig három századon keresztül ki voltunk úgy szólván rekesztve. Mert ha addig magunk just formáltunk az európai nemzet nevére, anyagi hatalommal nem tudtuk azt megokolni, szellemi erővel még nem voltunk képesek utolérni a nyugatot.

Mikor a klasszicizmusnak meghódoltunk, elismertük az európai szellem hatalmát; mikor befogadtuk, részeseivé lettünk. Így értettem előbb, hogy a klasszicizmus nálunk nem csupán egy művészi elv diadala volt.

VI.

Soha többet nem olvasták nálunk Schillert, Goethét, s még előbb Herdert, Wielandot és Lessinget, mint ez időtájt; soha annyiszor nem vesződtek Vergilius, Horatius, Catullus műveivel mint e korban. Ha bibliografiai vagy történelmi jegyzésekkel kellene erősítenem állításomat, fölötte gazdag adatokkal támogathatnám. Minde n

levélből idézhetnék, legtöbb kötetből tudnék egy-két fordítást vagy kölcsönzést venni, minden író életrajzából kivághatnám tanulmányai, olvasmányai fölsorolását. Íróink öntudatlanul a német klasszicizmus hatása alatt állanak, öntudatlanul reminiscenciákba esnek, öntudatlanul követik mestereiket.

E nagy utánzási tünemény sok dolgot megmagyaráz. Első sorban azt, miért olyan idegenszerű ma e körnek irodalma reánk, kik a népies vagy később a nemzeties költészet korában kezdünk eszmélni. Idegen hangulatánál, eszméinél fogva. Megmagyarázza a romantika küzdelmét és nehéz diadalát, megmagyarázza a magyar társadalomnak hosszan tartó némettségét, a mai nyelvünkben meggyökerezett germanizmusokat, s ama hatás állandóságát, mely a német szellemtől keresett és várt mindenjót a klasszicizmus letűnése után és majd a jelenkorig. Szóval e korszak nem csak egy fejezet, hanem egy egész könyv kulturánk történetéből.

Toldy még e kor hatása alatt állt, ő nem látta, csak a küzdelem becsét s a győző dicsőségét; elfeledte kutatni, mit adtunk cserébe a német eszthetikáért, izlésért, s nem róttta föl Kazinczynak, hogy Csokonait elnyomta Dayka kedveért; nem jegyezte föl azt mind, a mit Kazinczy írásban ránk nem hagyott. Tudnivaló, hogy a széphalmi mester, éig magasztalta elvtársait, mindenkiben a törekvést nézte, s ha eredményt talált, végtelen boldognak érzé magát, de mélységesen hallgat azokról, kik vele nem értettek egyet.

Igy az irodalomtörténet, mely e korszakra Kazinczy irataiból merítette jó részt tudását, és Toldy dolgozataiból, ki a nimbusz miatt még későbbi korában is meglehetősen fényesnek rajzolta, jó ideig méltatlan mellőzésben részesítette a *póriának* tartott népies írókat. Ma már tisztábban látunk s tudjuk, hogy Schiller és Goethe idealizmusa Fazekas és Csokanai magyar muzsáját fődöze.

Mennyire átragadt íróinkra a klasszicizmus, legyen elég a következő összehasonlítás:

E c h o.

Du schweigst, nur Seufzer deine Brust erhöhen,
 Nur leise Thränen netzen deine Wangen,
 Nach Menschen sucht dein sehndendes Verlangen
 Ihr Mitgefühl soll Trost in's Herz dir weh'n.

Umsonst! Sie rühret nicht dein stummes Fleh'n,
 Was du verlorst, woher dein tiefes Bangen,
 Warum dein Tag mit Nebeln schwarz umhangen:
 Was kümmert sie's, die kalt vorübergeh'n?

Fort! kein Gefährte lebt dort deinem Gramme;
 Komm, flieh' zu mir! hier spricht das Herz zum Herzen,
 Vertraue mir des Busens heisse Schmerzen.

Starb dir die Braut — es wecke mich ihr Name;
 Von deinen Lippen schweb' er klagend nieder,
 Und lindernd tön' ich deine Schmerzen wieder!¹⁾

(Steinacker: Pannonia.)

E szép vers egy magyar íróé, kinek ősei a Huba-családból valók, s őt magát Szemere Jánosnak hívták. Hogy nem németül van írva, csak németre fordítva, azt a nyelv döcögősségéből s a kifejezéseknek nehéz összerovásából látjuk. De az egésznek formája, hangulata és menete a magyar szivre, fülre teljesen idegen s a német poézisre utal.

Ez a klasszicizmus bűne.

Még egy pillanatra Kazinczyt figyeljük meg. Ő teljesen magáévá tette a klasszicizmust, görögül tanul, hogy Anakreont érthesse és az imádvá tisztelt Homért; Bécsben a Belvedere és Schönbrunn látásakor végtelen öröme fordul, s egész életében csupa klasszikus élvezetekben részesül. „A Bodrog szélén a berekben Virgilt dekla-

1) Echo.

Hallgatsz, csak sóhajtásid lengenek,
 Csak néma könny csepeg bús arczaidra.
 Esengve fordulsz embertársaidra,
 Hogy együtt érzéssel könnyítsenek.

Nem ők, nem ők az érzéketlenek!
 Hideg pillantást vetve kínaidra,
 Miért borula köd szép napjaidra?
 Mi bánt, mit néztél, ők nem kérdenek.

El! Társat a bús nálok nem talál,
 El, én felém, szív szivhez szólhat itten,
 Jer, öntsdi ki bánatod meghittén.
 S ha hivedtől megfosztott a halál,

Jajgasd nevét, nevével költs fel engem,
 S enyhülni fogsz, ha kínom visszazengem.

málja⁴ s ép olyan sallangosan ír, a milyen sallangosan érez — a milyen hatás alatt áll. Bámulatatos izlése fejlettsége, mindenre kiterjedő figyelme. Mennyi baja van a könyv kiállításával, a betűk formáját, a nyomtatvány csínját és tisztaságát, a kiállítás elegenciáját nálánál alig értette valaki jobban. Levelei tele vannak aggodalmakkal, tanácsokkal, gonddal ezekre és különösen a rezekre t. i. a könyv ornamentikájára. Ezek kicsinyes dolgok, de jellemzők. A ki az aprólékokban ilyen hű az eredeti példányokhoz, az lényegesebben sem tagadja meg magát. Kazinczy könyvei s a német piac kötetei testvérek, Kazinczy hangulata, fölfogása a német irodalom, különösen Goethe hangulata, fölfogása.

Közös sorsa minden eszmének vagy elvnek, hogy nehezen hódítson hiveket és küzdelmek árán érje el dicsőségét. A kezdő legtöbb esetben elbukik, s a nyomába lépők élvezik a győzelem hírét. Így járt Columbus, kinek nevét és dicsőségét egy kis tartomány őrzi Amerikában, míg a nagy világrész egy bátor kalandor nevéől van elnevezve. Így járt a reformáció, melynek megindítóját a konstanzi zsinat máglyára parancsolta. Sorsuk az elveknek és eszméknek, hogy elragadják követőiket, s épen abba a tévedésbe esnek, melynek ostromozásából fakadtak. Így jártak az erdélyi protestánsok, kik a szabad vallás nevében és érdekében nyomták el az unitarizmust, ilyenek voltak a renegátok, kik hitök hagyva hitöket üldözve tettek szert szomorú dicsőségre. Így történt a klasszicizmus hiveivel, kik annyira iparkodtak európaivá tenni a magyar irodalmat, míg egészen beleélve magukat az idegen világ szellemébe, megfeledkeztek a magyar karakter sajátos értékes vonásairól.

Az eszme szenvedélye így vitte határon túl lelkes hiveit, s így szükségképen fölkeltette a romanticizmus képében a nemzetiség jogát követelő reakziót. Hogy az irodalmi fejlődés külföldön is ezt mutatja, az tudott, ismert tény; hogy nálunk is így esett, természetes.

Szemben velem a falon egy csoportban magyar írók arczképei vannak, a kép közepén Kazinczy, alatta Gvadányi generális, fölötte Kisfaludy Károly. Így látom magam előtt a klasszicizmust, középpütt maradi magyar s a haladi magyar között. E mozgalom emelt ki minket az elmaradott, szűkkörű patriarchalis világból az európai élet versenyére. De soha sem feledhetem el, hogy ezt tevén, teljesen ide-

gen szellem szolgálatába szegődött és annyira hevült nemes szenvedélyvel mintáért s példányul tartott íróiért, hogy megfedkezett saját elődeiről, magáról és nemzeti sajátosságáról.

A klasszicizmus egész története arra tanít, hogy abban a kiindulási pontot kell csak nemzeti elemnek tekintenünk, s azt a nemes buzgalmat, mely a hazafiság mély érzéséből táplálkozott; de a művészi irány eredményeit: eszthetikáját és költészetét, fölfogását és hangulatát a magyar esztől idegennek kell tartani.

Thorwaldsen művészete és alkotása örök dicsősége a dán nemzetnek, de ki fogná mondani, hogy e művészet, elemei, ezen alkotások kharaktere dán? Hasonlóképen a klasszicizmus a mi dicsőségünk, de a szonettek, madrigálok, pásztorijátékok stbiek nem igazi alkotásai a magyar szellemnek. A népdal és a ballada, a rajz és a regény, a mint a későbbi korban lángeszű írók által miénkké lettek, — azok sajátjaink, húsunkból való hús, vérünkéből való vér.

Igy szeretném értelmezni a klasszicizmus lényegét és művészetét.

ERDÉLYI PÁL.

A párisi óriási földgömb.

Abból az alkalomból, hogy most újra látható az az óriási földgömb, mely a legutóbbi párisi világkiállításnak nemcsak egyik különleges érdekessége, de talán legtanulságosabb tárgya, s a földrajzi tudomány értékes taneszköze volt, szükségesnek tartjuk azt kissé bővebben ismertetni. Már csak azért is, mert maga a külföld és kivált Németország, bizonyos tudományos irigységből — nem igen ismertette. A híres *Petermann*-féle füzetek és a többi német földrajzi folyóiratok még csak fel sem említették, s a bécsi cs. kir. földrajzi társaság közlönye az egyedüli, mely e földgömböt részletesebben bemutatva olvasóinak.

Nem csoda hát, ha nálunk is alig jelent meg róla egy-két rövidke közlemény, pedig, ha tekintetbe vesszük, hogy ennél nagyobb és tökéletesebb földgömböt eddig még soha sem sikerült készíteni, minden tekintetben elég méltó arra, hogy annak leírása a mi irodalmunkban is fenmaradjon.

A földgömböt már az ókoriak ismerték. Állítólag *Anaximander* találta fel Kr. e. 580-ban, hanem mások szerint a mallosi *Krates* volt legelső készítője a Kr. e. II. században. Az éggömböket ugyanez időben eszelték ki. *Ptolemaeos* (Geogr. I, 22.) Kr. u. 150 körül már bő utasítást ad az éggömb elkészítéséhez, melyek később annyira elterjedtek, hogy külföldön maig is őriznek két kis arab eredetű rézből öntött XIII. századi éggömböt.

Európába átszállítva, Németországban a XV. századi *Regio-montanus* készítette a legelső éggömböt, de a földgömbök csak később jöttek használatba. Így, ha áttekintjük azokat a feljegyzéseket, melyek nagyobb szabású földgömbökről a XVI-ik és még inkább a XVII. századtól kezdve szórványosan reánk maradtak, be kell látnunk, hogy ily költséges glóbusokat egyes fejedelmek vagy nagyurak

inkább különzködésből és csak ritkán készítették tudományos szempontból. Az utóbbiak közé tartozott *Tycho de Brahe* híres dán csillagász ama hat láb átmérőjű éggömbje, mely a kopenhágai csillagda leégésekor, 1728-ban elpusztult.

Híresebb és becsesebb volt ennél a *Gottorp*-féle nagy földgömb, melyet 1656—64 közt *Busch* András limburgi mekhanikus készített rézbádogból, III. Frigyes *Gottorp*-holsteini herceg számára. E 3⁶ méter átmérőjű szétszedhető földgömb külseje a Földet ábrázolja, belső falán pedig az égboltozat van leleményesen feltüntetve. A csillagokat ugyanis kisebb-nagyobb lyukak jelzik, melyek a rajtuk beszűrődő világosságtól valósággal fénylenek és csillognak. Belül egy 12 széktől körülvelt asztal is van, mely mellől ugyanennyi személy figyelheti meg a műszer lassú forgását. Ez érdekes földgömböt, (mely a Schleswig-hercegségi *Gollery*-ben volt felállítva) Nagy Péter csár parancsára 1713-ban Szt. Pétervárra vitték, hol az ma is látható az orosz tud. akadémiában.

Utána 1697-ben *Weigel* is csinált V. Keresztély dán fejedelem részére egy „Pankosmos“-nak nevezett 10 láb átmérőjű földgömböt. De még nagyobb volt az, melyet előtte *Coronelli* Vincze, a földgömbök készítését nagy tökéletességre vitt híres velencei geográfus a francia *Molinet*-vel együtt 1683-ban XIV. Lajos számára készített. E közel 5 m. átmérőjű földgömb előbb a Versailles melletti Marly kastély egy két emeletes termében állott és jellemző, hogy midőn innen a királyi könyvtárban helyezték el, átkellett az egyik terem egész mennyezetét törni. Maga a maig is meglevő földgömb szerkezete oly pontos, hogy daczára nagy súlyának, egy új nyomása is mozgásba hozhatja. ¹⁾

De leszámítva azt a mindezeket tulszárnyaló, 54,000 font sterlingbe került 60 láb (!) átmérőjű (?) nagy forgatható földgolyót, ²⁾ s a felette levő kupola belsejét betöltő égi térképet, mely éveken át bámulatra, még 1858-ban is a londoni „*Indian-house*“-ban látható volt, ³⁾ ezután semmi kísérlet sem történt egy újabb nagy földgömb készítésére. Csak egy ilyennek a terve merült fel 1884-ben, midőn

¹⁾ *Pierer's* Konversations-Lexikon, VII. kiadás 6. köt. 850. l. és *Mittheilungen* der k.k. geographischen Gesellschaft in Wien, 1889. évf. XXXII. köt. 578. l.

²⁾ A „Család könyve“ (Pest, 1857.) III. köt. 352. l.

³⁾ *Veress* Sándor, A magyar emigratio a keleten, II. köt. 314. l.

Pomba Olaszország domború térképét a természetes nagyság 1/milliomod részében elkészítvén, az ehhez csatolt és Turinban kiadott ismertető füzetében felemlíté, hogy ugyanily arányban és módon az egész földgömböt össze lehetne állítani 216 trapez-alakú darabból. Tervét különben fantasztikus- és gyakorlatiatlannak mondja, pedig ime alig néhány év múlva létrejött az a képtelen- és kivihetetlennek gondolt óriási földgömb, mely e tekintetben összes megelőző ősét felülmulja.

E nagyméretű földgömb előrajzát és tervét 1888-ban adta ki *Filon* Ferencz igazgató-tanár és *Cordeau* mérnök 1 : 1.000.000-od arányban, mely szerint a többek közt a gömb belsejében (hova a déli sarkon vágott ajtón lehetne feljutni) 300 karszék fér el, stb. Tervrajzukat azonban két más vállalkozó, *Villard* Tódor és *Cotard* Károly dolgozta ki tovább, s mindjárt két hatalmas bizottság alakult, melyek egyikének tiszteletbeli elnöke a (tavaly elhunyt) brazíliai császár, alélnöke a flandriai gróf volt. A tudományos bizottság elnöke a híres *Lesseps* Ferdinánd, tagjai pedig kitűnő angol, német és francia tudósok és tanárok voltak, u. m. *D'Abbadie*, *Bouquet de la Grye*, a tengerészet főhydrográfusa, *Cheysson*, *Faye*, a „Bureau des Longitudes“ elnöke, *Grandidier*, *Janssen*, a meudoni obszervatórium igazgatója, *Lecasseur*, földrajzi író, a budapesti születésű *Loewy*, a párisi csillagászati obszervatórium aligazgatója, *Mascart*, *Mannoir*, *Milne-Edwards*, a „Múzeum“ tanára, *Paris* admirális, *Quatrefuges*, *Gaston Tissandier* stb.

Magát az impozáns művet *Seyrig* M. mérnök és *Tissandier* Albert építész készítette el számos ügyes festő, gépész és építész — névszerint *Jung*, *Koehlin*, *Tachard* és *Zuber*, valamint *Pillet* és *Schmid* — segítségével, mely utóbbiak a földgömb vasváza és szerkezete előállítását vállalták magukra. Ily erők közreműködésével sikerült a vilákiállítás megnyitása után néhány héttel elkészíteni az óriási földgömböt, melynek két rajzzal ellátott szakszerű hivatalos ismertetése *Gaston Tissandier* „La Nature“ cz. folyóirata 837. füzetében jelent meg.

A „Globe terrestre au millionième“, a mint neve is mutatja, a Föld természetes nagyságának egy milliomod részében készült. Kerülete 40 méter, a Föld meridiánja 40 millió méternyi hosszának megfelelően, ¹⁾ s e szerint minden mm. a földgömbön, a természeti

¹⁾ A „Der Stein der Weisen“ bécsi közlöny 1889. évf. II. köt. 264. l.

kiterjedés egy km.-ének felel meg pontosan. A gömb átmérője $12\cdot732$ m., megfelelőleg a Föld $12\cdot732$ km.-nyi átmérőjének. Váza kovácsolt vasból készült, s a sarkokon összekapcsolt délkörökből és az ezeket keresztező párhuzamos szélességi fokokat helyettesítő bordákból áll. Az egész szerkezet 10 tonnát nyom és kívülről fával van borítva, hogy magát a Földet ábrázoló térkép kartonjait reá lehessen erősíteni és onnan tetszés szerint bármikor levenni. E kartonok (melyek egy tartós mázzal bevont kéregpapírból készültek) külön rajzoltattak meg és megfelelő domborúra hajlítva, egyenként tétettek a maguk helyére.

A földgömb területe, a sarkok felé mindinkább keskenyedő 586 táblára van osztva, melyeknek szélessége 9 foknak felel meg, s így tehát az egyenlítőnél midegyik egy méter széles. Az összes táblák súlya 3 tonna és elképzelhető, hogy a földgömb szerkezetének mily finomnak kell lennie, hogy az így 13 tonnányi teher tengelye körül könnyen foroghasson. S még a forgás is utánozza a valót, a mennyiben az oly észrevehetetlen, hogy a Földéhez viszonyítva $0\cdot47$ mm. másodpercenként.

Az egész földgömb egy a Szabad Művészetek és Gyermekek csarnoka közt álló körül. 21 m. átmérőjű, s ugyan oly magas vas-szerkezetű kupolás pavillonban van elhelyezve, mely a tetőn és oldalt alkalmazott üvegfalazaton át kapja a világosságot. E csinos épületben a legfelső terraszra felhúzógéppel segítségével jutunk és az északi sark felett levő kis hidról az egész földgömböt áttekinthetjük. Innen aztán egy alig észrevehető lejtős út kanyarog lefelé, csavaralakúlag többször körülvéve a gömböt, a mi lehetővé teszi, hogy a Föld területének minden egyes részét kényelmesen megtekinthessük és pedig oly távolságból, mely az egyenlítő irányában sem több másfél méternyinél.

A mi a földgömb térképrajzi részének finom kivitelét illeti, ez művészinak mondható. Az egyes térképrészek, vagyis a kartonok, olajfestékekkel vannak rajzolva, szintén egy milliomod nagyságban, a mi az az előnye is van, hogy a távolságok rajta minden átszámítás nélkül egyszerűen leolvashatók egy miliméterekre osztott mérőszalaggal. A rajzolás e nagy arányainál fogva természetes, hogy nemcsak az országok és azok egyes megyéi alakját, s határait lehetett kiszínezni, hanem még a városok kiterjedését is pontosan kimérték,

úgy, hogy pl. Páris e nagy gömbön egy négyszög-centiméternyi helyet, London meg háromszor ekkorát foglal el.

De legfigyelemreméltóbb az a benyomás, mit az óriási kiterjedésű víztömeg (a mennyiben a tenger a gömb 374 □ méterét, vagyis a Föld 73¹/₂%-át foglalja el) s a hozzáképest csekély 136 millió km.², azaz a gömbön 136 □ m. területű földrész szemlélete tesz a nézőre. A hegységek domborúan vannak árnyékolva és mivel itt szem előtt volt tartva az, hogy a világosság keletről, oldalt esik a földgömbre, a hatás sokkal nagyobb, mintha a hegységeket a térképen szokott vonalozással jelölték volna meg. A glóbuson a földrajzi kutatók és utazók útvonala is ki van húzva, nyílazva, s ezenkívül a különböző nemzetek gyarmatbirtokai és kikötői színes vonalakkal vannak feltüntetve. A tenger mélységét különféle színárnyalattal fejezték ki, de érdekes, hogy az államok nevét nem írták fel, mert úgy vélték, hogy a fontosabb városok megjelölése úgy is reávezet arra. Az országhatárokat fekete keresztet, a tűzhányó krátereket piros pontok, a sarki jégmezőket pedig fehér foltok jelzik.

A mű pontosságát illetőleg megemlíthető, hogy néhány térkép-részletet munkaközben ki is cseréltek újakkal és a szakemberek e tekintetben minden eszközt felhasználtak. Ámbár magától érthető, hogy a rajzolás még sem oly finom, mint a milyenek pl. kézi atlaszaink térképei, mert hisz a főfigyelem arra volt irányozva, hogy a néző távolabbról is minden részletét jól kivehesse a rajznak.

Hanem azért a méretek szokatlan nagyságánál fogva a földgömb hatása roppant különös a nézőre, mert hű tájékozódást nyújt neki — itt először — az államok valódi kiterjedéséről, a távolságok igazi méretéről, melyeket megszoktunk térképeinken csekély léptékben rajzolva látni, s így az összehasonlítás útján biztos fogalmat ébreszt ez iránt a szemlélőben. Általában ismeretes dolog, hogy a földrajzi atlaszok egyes térképei a könyv alakja szerint szükségszerűen mind egyméretűek, s így pl. Európa ép oly nagyban van rajzolva, mint Ázsia vagy akár Ausztrália; ugyszintén az országok külön-külön. És mivel a nagy közönségnek csak egy kis része veszi észre, hogy a skála tulajdonképpen nem egyforma, az iskolában pedig tudvalevőleg nem is igen szólnak e felől, általánossá válik, hogy helyes fogalmat a földrészek és államok kiterjedéséről csupán térképekből, sajnos nem nyerhetünk. Technikailag megszokott dolog másfelől, a földrészeket

mindig a térképek közepére rajzolni, úgy, hogy a tengerből jobbra-balra rendszeren csak egy kis csík látszik, a mi azt a csalódást idézi elő, hogy a néző a szárazföldet tartja nagyobbnak, kiterjedettebbnek.

Hiába képzeljük ezt vagy amazt az államot a nagyobb térkép-hez viszonyítva tízszeresen vagy százszorosán nagyobbnak, a képzelet ez eredménye még sem közelítheti meg azt a tanúságos képet, melyet e felől ez óriási földgömbön nyerünk. Mert ime, ha — mondjuk — olyan szintájon állunk e gömb előtt, mely pl. Dél-Amérika egyenlítői vidékének felel meg, előttünk áll Brazília, és ámbár keleten mintegy a láthatáron, megpillantjuk Afrika nyugati partját, észak-nyúgaton Mexikót, s az Egyesült-Államok déli részét, az ellenkező irányban pedig Európa nyugati csücskét, de már Dél-Amérika Horn-fokát nem látjuk és még kevésbé Ázsiát vagy Ausztráliát. Ezen a felén csak egy óriási vízfelületet láthatunk. Látjuk a Csendes óceánt, itt-ott kisebb-nagyobb szigetekkel tarkítva vagy a gőzhajók útvonalaitól átbarázdálva, s a Golf-áramok széles sávjaival bepólyázva. Szinte erőtlennek érezzük magunkat ennyi víztömeg látára és örülünk, ha a csavaros úton tovább menve vagy a földgömb lassú forgását bevárva, végre *földön* pihentetjük meg sóvár szemünket. Hasonlóan bámulatra ragad a sok piros vasúti vonal, a csatornák fehér csíkja, valamint az aranyozott húzással kirajzolt telegráf- és kábelvonalak szemlélete, melyek vasabroncsként övezik Földünket többszörösen körül.

A mintegy 510 □ m. területű földgömb teljesen kerek és a sarkok lapultsága sincs figyelembe véve, hisz az egész horpadás alig tenne ki 21 mm-t sarkonként, a mi nem is lenne a gömbön észrevehető. Így vagyunk a felszíni tagosultság ábrázolásával is. Említettük már, hogy a hegyek nem reliefszerűen, a talajból kiemelkedően, hanem csak árnyékolva vannak feltüntetve és igaz ugyan, hogy a glóbus méretéhez képest az első módon a legmagasabb hegy nagysága sem lett volna rajta egy cm., de a mint *Steinhauser* a bécsi földrajzi társaság közlönyében megjelent cikkében igen helyesen megjegyzi, épen ez adhatta volna nekünk a legszembeötlőbb bizonyítékát annak, hogy még a legmagasabb hegységek is alig befolyásolják a Földnek, mint égi testnek a domborúságát.

De, nemcsak bolygónk ez ismertetett tanúságos hű mintája, hanem maga a 12 oldalú csinos üveges pavillon is érdekes a meg-

tekintésre. A kupola bordái közti táblákat kívül a nagy felfedezőik neve díszíti, u. m. *Strabo, Malte-Brun, Marco Polo, Col umbus, Vasco da Gama, Magelhaens* és *Cook*. Benn pedig az újabbkori híresebb kutatók neve van felírva u. m. *Dumont D'Urville* 1841, *John Ross* 1834, *Mac Clure* és *Barth* 1855, *De Brazza* 1879 stb. E mellett gondoskodtak arról is, hogy mindazok a föld- és néprajzi, statisztikai, föld- és természettani adatok, melyek kevésbé vagy sehogy sem voltak feltűntethetők magán a földgömbön, külön táblázatok- és rajzokban lehessenek szemléltethetők a kis épületben, melyben az egy franknyi csekély belépti díjért, ugyancsak sokat és tanúságot láthatunk.

Igy, az egyik táblázat a világ hegyeinek és heglánczainak viszonylagos magasságát, a másik az állat- és növényvilág elterjedését, a szelek áramlását vagy az örök hó régióit, a következő a vasútak és távirdahúzalok hosszát, vagy valamely földrész főbb városainak lakossága számát tünteti fel. Odább ez óriási földgömböt megteremtett munkatársak névsora olvasható, vagy a földkéreg átmetszetének egy milliomodnyi rajza és a levegő-oszlop 300 km-nyinek képelt magasságának képe bámulható. S hogy többet ne említsünk, itt közlöm azt a kis szerfelett érdekes műveltségtörténeti összeállítást, mely azt tünteti fel, hogy egy-egy lakos a világ néhány különböző államában *évenként* átlag hány levelet ír, az illető ország összlakosságának számához arányítva:

Nagy-Britannia	egy lakójára esik	40 levél.
Ausztrália	„ „ „	35 „
Svájcz	„ „ „	30 „
Belgium	„ „ „	25 „
Az Egyesült-Államok	„ „ „	20 „
Németország	„ „ „	20 „
Hollandia	„ „ „	20 „
Franciaország	„ „ „	17 „
Olaszország	„ „ „	7 „
Spanyolország	„ „ „	6 „
<i>Magyarország</i> ¹⁾	„ „ „	6 „
Portugália	„ „ „	5 „
Japán	„ „ „	3 „
Oroszország	„ „ „	2 „

évenként, a

¹⁾ Saját számításunk szerint.

miből legszeetünőbb az az óriási adatkülönbség, mely pl. a kicsiny, de intelligens *Belgium* és a hatalmas, de míveletlen lakosságú *Oroszország* közt fennáll. ¹⁾

Villard és Cotard nagyszerű műve teljes elismerést és sikert aratott. Az óriási földgömb tekintve úgy kidolgozását, mint tudományos becstét és taneszközi fontosságát, méltó tárgya volt a párisi világkiállításnak. S ha a francia kormány nem hanyagolja el, hanem a leszedhető térképlemezekre (folytonosan szemmel kísérve a tudomány haladását) pontosan reárajzoltatja a kutatások újabb eredményét, ily módon oly elavulhatatlan képét nyújthatja az, folyton haladó földismeretünknek, mely páratlanul állana a maga nemében.

VÖRESS ENDRE.

¹⁾ A „Természettudományi Közlöny“ 1889. évf. XXI. k. 385. l. Az angol *Engineering* czikk után.

Irodalmi Szemle.

Vajda Péter élete és művei. Irta Széchy Károly. Budapest. Az Eggenberger-féle könyvk. kiadása. 1892. 8°. 343 l. E terjedelmes mű először a *Kolozsvár* tárczájában jelent meg s pár fejezetét a szerző már előbb ismertette az erd. múz.-egylet bölcséleti szakosztálya felolvasó ülésein s kiadta ennek kiadványai II. kötetében (1885.) Ez előbb megjelent két rész az egész mű VII—VIII. fejezetét teszi s csekély változással tartalma ugyanaz, mint a műben; lényegesebben a szerző új művében a VIII-ik fejezeten változtatott, midőn az ev. egyházker. eljárását a Vajda ügyében rövidítve adja elé, t. i. Székács levelét kivonatolja s pedig valamivel enyhébb tartalommal.

A mű 12 fejezetre oszlik. Ebből I—VIII. fejezet foglalozik Vajda életével (1—216. l.) és IX.—XII. fej. műveinek aesthetikai és részletes fejtegetésével. Úgy tetszik nekünk, hogy a már említett VII—VIII. s talán a IX-dik fejezetet is a szerző korábban dolgozta ki, mint műve többi részét; mert e fejezetek kiválóan szónokias stylben vannak írva, a többiek nyugodtabb, az irodalomtörténeti életrajzoknak megfelelőbb, természetesebb modorban s épen ezért ezek színezete amazokétól eltérő. Azt hisszük, hogy az előadás teljes egyenletessége szempontjából ezek is újra dolgozandók lettek volna. E körülmény árt a mű egyenletességének s okozza, hogy nem egyöntésűnek látszik. E körülmény egyszersmind oka annak, hogy a mű némileg a túlzott elismerés és hevülés, valamint a nagyon szigorú bírálat és kritikai elemzés végleteit érezteti, melyek nem olvadnak eléggé össze a Vajdánál nyerendő teljes képpé. Nekünk az I—VI. s a X—XII. fejezet tetszett kiválóan; ezek és kivált a X—XII. fejezet a könyvnek kitűnően becses s általában is, a műalkotás természetébe és kivált a Vajda eszének műhelyébe mélyen bepillantó részei, s mindezeket logikusan és erővel s a kritikai elemzés mélyreható és finoman észlelő eljárásával találóan jellemzi. Ezekből teljes képet nyerünk azokról a felfogási és jellemzési hibákról, melyek mindenesetre fő okai voltak, hogy a természetesebb, egyszerűbb és jellemzőbb előadást kedvelő utókor, a styl óriási fejlődése mellett, Vajdáról elfeledkezett; mert megvalljuk, mi abban a végső kijelentésben, melylyel a mű az erős kritika után végződik: „elbeszélései, prózában írott költeményeivel együtt, még sokáig hatni fognak,“ — egyáltalában nem bízunk. Vajda lyrikus versíró természetének hibáit a X-ik fejezet majdnem könyörtelen modorban tárja fel. Csaknem

meglepnek ezek a szigorú, kemény lapok az előbbi fejezetek után, bárha természetesekek; mert a Vajda prózájának és versköltészetének mindig ugyanegy, közös forrásból eredt hibáját találtuk: az untalan való szónokiasságot, mit a szerző bőven kiemel az elbeszélésekről szólóiban. Az pedig régi igazság, hogy a szónoki stylus csak épen egy helyütt jó, a szónoklatban; minden más helyt hiányai annyira szembeötlők, hogy szólni sincs mért rólok, s főleg az egész mód, melylyel a szónoklat tárgyal, kiválóan észbeli és nem írásbeli.

Maga az egész mű kiváló előszeretet s körültekintő, alapos gondosság munkája úgy az anyag pontos összegyűjtésében (levéltári anyag, élőkkel való levelezés etc.), mint ennek földolgozásában, a nyelv folyamatoságában, emelkedettségében, választékosságában, mely azonban olykor nincs minden keresettség nélkül. Egynehány különös szónak és nagyon is sajátos frázisnak használatát szívesen mellőztük volna, valamint sok a dült-betűs kiemelés, a melyek által megjelölt dolgokat a figyelmes olvasó különös utalás nélkül is észreveszi. Az életrajz nemcsak Vajdának szorosan vett életrajza, egyszersmind mívelődéstörténeti s egyéb adatok felhasználásával ki van bővítve és szemléltetőbbé téve. Ezek mindig tanulságosak, de nem mindig szükségesek Vajda életrajzához. Egy szóval: a szerző inkább sokat, mint keveset nyújt, s midőn Vajda életének phasisain végig vezet, egyszersmind azon tájak, politikai és tanügyi viszonyok rajzát is adja, melyek életére akár befolytak, akár csak vele együtt léteztek. Ez egyébaránt kivált manapság szokott mód az írók életrajzában a monographiai-irodalom kiterjedt és sokat felölő módszere miatt. Szerző nemcsak Vajda nyomtatott, hanem megmaradt írott műveit is áttanulmányozta s ezek ismertetésével is teljesebbé tette könyvét. Bőven és ismételve szól Vajda észvallásáról, pantheismusáról, viszonyáról a keresztyén revelatiohoz, természetbölcséletéről és világnézetéről; de nem hiszszük, hogy ennek zavarosságáról teljesen sikerült volna elosztatni a homályt, s e mű elolvasása után is meg vagyunk győződve, hogy Vajdánál nem hiányoztak a kedélyi és észbeli nézetellenmondások, mint a hogy ez a rajongó természetek változékony kedélyhangulata mellett, kik ugyanazon dolgokat a rajongás különböző pillanataiban más-másként nézik, csak természetes. Nem is annyira a bölselet, inkább a bölcselkedés, bizonyos hangulati philosophálás a Vajda tulajdona, mely a természetszeretet általános befolyása alatt áll, de nem kizárólag vezettedik általa. Innen egyszersmind az ingadozás. Ezért lehetett az *erkölcsi beszédek*-ből is ellene vádatokat emelni, melyek egyszersmind védelmére is a legjobb adatokat szolgáltatják más-más helyeikkel. „Nem annyira bűnös, mint hibás lépés,“ — mondja Székács szelid beismeréssel és megróvással is egyszersmind, bárha nem bizonyos dogmatikus szempont nélkül.

A mű teljesen hivatott kéz műve s mint ilyen bizonyosan általános érdeket fog adni még egyszer az irodalmi körökben Vajda éle-

tének és működésének, kinek egyébként az előszó helyett találóan idézett költeményében Petőfi (*Vajda Péter halálára*) halhatatlan emlékkövet emelt.

— l —

Két értekezés az oláh telepítésekről. A történetkutatás egyik legérdekesebb kérdése: az oláhok eredete s beköltözése hazánk területére. Vitatják ezt régóta pro- et contra, mert a történeti igazság nehezen tör magának útát, mikor nemzeti hiúság, nagyzás s politikai ábrándok állanak útjában s ezek szolgálatára a történetcsinálás és hamisítás mesterségétől sem riadnak vissza némelyek. Az oláh történészek ábrándkergető része még mindig nem adta fel a rómaiaktól származás, a dák-latin eredet fantasmagoriáját s a mi ezzel náluk együtt jár, a hazánk területén való legrégeb, őslakosság mesés ábrándját; s ezen az úton igyekeznek tudományos (?) alapot csinálni a napirenden lévő politikai izgatásokhoz. Ezért kétszeresen érdekes minden olyan újabb történeti munka, a mely kétségbevonhatatlan oklevelekre hivatkozva, újabb adatokat szolgáltat az oláhoknak hazánk területére való befogadására. Két ilyen értekezés fekszik előttünk: az egyik kimutatja, hogy mikor és hogyan telepedtek le az oláhok Bihar megye területén; a másik Délmagyarországra való költöztetésükről nyújt érdekes adatokat. Mindkettő akadémiai értekezés. Lássuk őket egymás után:

1. *Bihar vármegye oláhjai s a vallás-unio*, írta *Bunyitay Vince* akad. I. tag, nagyváradi kanonok, püspöki könyvtárnok. Kimutatja, hogy az oláhok a XIII. század végén kezdenek Bihar megye hegyes bérczes keleti részére betelepítettetni. Első nyomuk egy 1283-iki oklevélben fordul elő, melyben IV. László a Rátold nemzetség tagjainak osztozkodását megerősíti. Ebben fordul elő egy *Oláhtelek* nevű falu a hegyek közt. Neve mutatja (mint a bihar megyei Csehtelek, Orosztelek, Székelytelek, Tóttelek — Magyar telek egész Magyarországon nincs —) hogy újabb *oláh telep*, mert a *telek* szó egyjelentésű a kunok „szállás“-ával, s mint ez a kunoknak, úgy a *telek* az említett nemzetiségeknek már a magyarok idejében történt betelepülését jelenti. Ha már az első adat az ősbirtoklás ellen s a beköltözésre vall, ezt a következő század történeti emlékei kétségbevonhatatlanul, egész rendszerességében tárják fel. Az oláhokat a püspöki, káptalani, földesuri birtokokra épűgy kenézek és vajdák telepítik, mint pl. Fogaras vidékén. A XVI. században az oklevelek több ilyen vajdáról vagy kenézről emlékeztek, kik erdőirtó, falunépesítő telepítők voltak s rendesen oláhok. Így pl. 1341-ben a Czibak nemzetség tagjai felhatalmazták az egyik atyafit, Miklóst, hogy az Esküllő patak két partjára oláhokat telepíthessen. 1349-ben Demeter váradi püspök Péter vajdának megengedi, hogy Fel-Venteren oláh papot tarthasson, mivel — úgymond — ezzel leginkább előmozdíthatja annak a falunak benépesítését. 1374-ben Miklós és Mihály vajdák nyernek püspöki engedélyt ilyen „idegenek“ betelepítésére. A Mező-Telegd s Hagymádfalva közt emelkedő magaszt, a „*Lakság*“

1359-ben nyerte első *oláh* lakóit. A váradi káptalan oláh falvai szintén így népesültek meg, 1374-ben *kenézek* alatt vannak s *szállás-adót* fizetnek. A XIV. századi bihari oláh telepek még mind hegyes tájakra esnek; mint hegylakó, pásztornép, ők ott érezték magokat legjobban, a hová magyar nép nem vágyakozott. De még ekkor itt is kevés az oláh falu: a váradi káptalannak 1474-ben még csak kilencz oláh faluja van; a Czibakoknak (1341-ben) 3; a Lakságon van (1393-ban) hat, a váradi püspökségnek van legtöbb oláhja Belényes vidékén, de a püspökök még a XV. század elején is keveslik és sürgetik a kenézeket azon ígéretek beváltására, hogy ezt az ő tartományát benépesítsék. És e telepek néha helyről helyre vándoroltak nyájaikkal. Ezért mondja 1374-ben a váradi káptalan a saját oláh jobbágyairól is, hogy még mindig őseredeti módon nomád életet élnek. A falvak is néha helyet vagy nevet cserélnek. A vajdák, kenézek szerződéses viszonyban állottak a földesurakkal. Ezek képezték az összekötő kapcsolatot a földesurak és az új telepesek között. Némelyek aztán nemességet nyertek közülök. Az oláhok azonban még a XVI. század végén is csak a hegyes vidéken laktak Biharban; Várad környékén, vagy a síkföldön oláh falvak ekkor még nem voltak; míg ma ott is egymást érik az oláh községek s számuk a félszázat meghaladja. De hogyan kerültek oda? Midőn Várad 1660-ban török kézre került s 32 évig török uralom alatt volt, vidéke elpusztult s a magyarság onnan elköltözött. Az elpusztult magyar községek nagy része többé soha sem népesült be; a mely községek pedig felépültek, azok nagy részének lakosai a mult század elején többé nem (mint a török uralom előtt) *magyar reformatusok*, hanem *görög szertartású oláhok*, a kiket úgy telepítettek be a földesurak a „*puszta faluhely*“-ekre. Áttelepíthető magyar jobbágy nagyon kevés volt az országban. Ellenben az oláhok jöttön-jöttek hazánkba. Az erdélyi országgyűlések már a XVI. sz. második felében panaszkodnak beözönlésök miatt. Levéltáraink nyomról-nyomra tanúsítják, hogyan lettek a mult század folyamán a Várad vidéki magyar falvak oláhvá. Ezeknek vallásügyi, egyházszerkezeti viszontagságait is igen érdekes és tanulságos adatokkal világítja meg Bunyitay főkép a váradi püspöki levéltár oklevelei alapján. A XVII. században rácz püspökök u. n. vladikák („*rácz lagyika*“) járnak közöttük, a konstantinápolyi patriarka küldöttei, de ennek 1664-ben ellene támadnak, mert miután I. Rákóczy György a szláv (rácz) nyelv helyett az oláhot tette isteni tiszteletük nyelvévé s az első oláh kátét kiadta s a szentírást oláhra fordíttatta — rácz vladikáról tudni sem akartak, sőt sokan a protestans vallást vették fel. Már az 1630-ban tartott debreczeni zsinat is intézkedik a Várad vidéki oláh protestans papokról. A reformatio helyét a török hódoltság után a *vallás-unio* (a keletinek a nyugati egyházzal való egyesítése) foglalta el s a váradi püspökök a mult század folyamán mindent elkövetnek, hogy az uniót létrehozzák közöttük. Első g. kath. püspökük

a macedoniai származású Kovács Melét 1748. decz. 15-én szenteltetett fel, mint a váradi püspök suffraganeusa. Az unio 1765-ben már kilenczvennégy lelkészséget és száznál több papot számlál. Az így megerősödött unio függetlenségre törekszik Várad püspökétől s ezt hamar el is éri. 1777. jun. 23-án kelt az a pápai bulla, mely a váradi g. kath. püspökség felállítását szentesíti. Az új püspökség egyedül Magyarország hercegprimásának volt alárendelve, a váradi püspöktől csupán jövedelmeit huzta. 1781-ben II. József a váradi püspökség birtoktestéből kiszakította számára a belényesi uradalmat. 1854-ben a primás joghatósága alól is kivették s a fogarasi román érsek alá helyezték. Így telepedtek be az oláhok Biharmegyébe s így nyertek a szt. László magyar király örökségéből, melyet ő a váradi magyar püspökség számára hagyott, magoknak külön püspökséget. (Az értekezés 88 lap; ára 80 kr.)

2. *Az oláhok költözéséről Délmagyarországon a múlt században, Szentkláray Jenő* törökbecsei esperes-plébános a M. T. Akadémia lev. tagja írt egy rövid, de tanulságos értekezést, melyben a bécsi udv. kamarai levéltár adatai alapján ismerteti a múlt századi délmagyarországi telepítéseket, főképezeknek egyik epizódját: a délmagyarországi oláhság költözését. A Maros és Temes közén oláh nép sűrűn tanyázott a XVI. század óta. A török hódoltság alatt is ott maradtak. Temesvár felszabadulása után újabb rajok gyülekeztek a régiek mellé Oláh- és Moldvaországból Maurocordato hospodárjok kegyetlen uralma alól menekülve. Az 1737—38. évi orosz-török-osztrák háború idején a becsapott törökökhöz csatlakozva, vandal módon rabolták és pusztították a tartományt, sokkal több kárt téve benne, mint maga az ellenség. Miután Mária Terézia németországi bevándorlókkal népesítette be ez ország-részt, ez új német telepek mindegyre panaszkodtak a köztük lakó oláh lakosság ellen, hogy éjjeli tolvajlásaikkal, rablásaikkal vagyonukat és életbiztonságukat veszélyeztetik s rablott jószágaikat oláhországi vásárokon adogatják el. Garázdálkodásaik megfékezésére nem egyszer egész ezred katonaságot kellett Temesvárról kirendelni ellenök. A tartományi törvényszék börtönei állandóan tömve voltak oláhokkal. De mindez nem segített a bajon. A temesvári adminisztráció végre följelenté e veszedelmes állapotot Bécsben s Mária Terézia egy 1765. jul. 14. kelt rendelettel elvben kimondotta, hogy azokat az oláh községeket, melyek a német gyarmatosításnak útjában állanak, más vidékre kell átköltöztetni. Azzal indokolták ezt a királyné német tanácsosai, hogy háború esetén is sokkal előnyösebb és biztosabb a temesvári és aradi várakra nézve, ha a közbeeső térséget hű és megbízható alattvalók tartják elfoglalva, semmint olyanok, kiknek egészen közömbös, vajjon keresztény vagy török fenhatóság alatt állanak-e. Az átköltöztetés (hivatalos nyelven „Schiebung“-nak nevezték) meg is kezdődött. Három oláh falut 1767-ben áttelepítettek a temesvári kerületből a nagybecskerekibe. 340 oláh

család települt át mintegy 2000-nyi lélekszámmal. De ez annyi nehézségbe ütközött, hogy nem sokára felhagytak a folytatással. Úgy hogy Temesvár környékén és a Maros mentében még ma is fenállanak a régi oláh községek. A Bánság visszacsatolása után *magyar fenhatóság alá* jutva, a magyar vármegyék nem zaklatták többé őket, mint az ideiglenes német adminisztráció. „Az uralkodó magyar nemzet — úgy mond Szentkláray — csak egy törvényt szabott nekik, hogy szent István koronáját, melynek egyenjogú alattvalói, tiszteletben tartsák s a közös magyar hazának minden körülmények közt hű fiai legyenek.“ (Az értekezés 25 lap, ára 20 kr.) (Sz. L.)

L'Europe et la Révolution française par Albert Sorel membre de l'Institut. Quatrième partie: Les limites naturelles 1794—1795. Paris, 1892. — Sorel Albert az idézett cím alatt újabb kötetett bocsát közre nagy művéből, melynek első kötetét mindjárt megjelenése után a mi tudományos Akadémiánk sietett magyarra fordíttatni s ez által a csak magyarul olvasó közönségnek hozzáférhetővé tenni. A most megjelent negyedik kötet 477 nagy nyolczadrétű lapon tömött nyomtatásban az 1794. és 1795. év eseményeit tartalmazza. A francia forradalom történetét nem mint az eddigi legtöbb munkában önállóan, hanem Európában történetének keretébe beillesztve veszzük Sorel becses feldolgozásában.

Két körülményt hoz fel Sorel, melyek ezen években Franciaország védekezését az ellene szövetszertett hatalmakkal szemben megkönnyítették. Egyik körülmény volt a francia forradalom jellemének föl nem ismerése, meg nem értése az európai udvarok által. Az európai udvarok régi tapasztalatokból és legújabbban Lengyelország példájából indúlva ki, azt remélték, hogy Franciaország is fel fog bomlani anarchia által, mi nekik majd invasióra és osztozkodásra nyit útát. Épen úgy nem bírták felfogni, miként állhat ellene Franciaország az ő csapataik támadásainak, diplomatáik spekulációinak, mint a hogy a francia terroristák nem értették, miként utasíthatja vissza Európa az ő utópiáikat. Vaksággal levén megverve, oktalanúl választották meg azokat az eszközöket, melyek által a forradalmat megsemmisíteni törekedtek; erőlködésök tehát csak megveretésökkel végződhetett. A másik körülmény a szövetszertes hatalmak nem értése volt. A coalitio mindenik tagjának meg volt az ő külön célja és mindenik az ő saját önző érdekét tartotta első sorban szemé előtt. Különösen áll ez Ausztriára és Poroszországra vonatkozólag. E két hatalom, míg a forradalmi Franciaország ellen harczolt, szemét minduntalan a lengyel konzul felé fordította, féltékenyen őrizve azt, nehogy a másik elragadja az öle. A fondorkodó orosz czárné az egész koncezt magának akarta volna; azért ovakodott bele menni a francia háboruba, melynek be nem látta végét; nem akarta lekötöni szabad kezét, de annál inkább igyekezett a forradalom elleni háboruba belebonyolítani Ausztriát és Poroszországot,

hogy őket Lengyelországtól távol tartsa. Az ellenséges indulatot is szította közöttök, mi egy pár ízben csaknem háborúra vezetett a két utóbbi állam között. Az angol parlament a Fox által vezetett ellenzék erőlködéseinek daczára bőkezűleg szavazta meg az eszközököt a háborúra Pitt miniszterelnöknek, de a keleti hatalmak fennebb vázolt magatartása határtalanná tette az angolok áldozatkészségét. A francziák nemcsak hogy megszabadították országukat az idegen invasiótól, hanem hódításokat is tettek elleneik rovására. A hadjáratok szerencsétlen kimenetele következtében a béke gondolata tehát már ezen években felmerült úgy Angliában, mint Ausztriában és Poroszországban; de a béke ezen időben mégis csak Poroszországgal s az ez által vezetett észak-németországi államcskákkkal, továbbá Spanyolországgal és Toscanával jött létre. Nagy vívmány volt ez a forradalomra nézve, mert feltételezte a békekötő államok részéről a francia köztársaság hivatalos elismerését.

A szövetséges hatalmak hadainak a köztársaság által való legyőzése, Belgium és Hollandia meghódítása, a belföldön a royalista lázadások leverése azalatt történt, mialatt a francia köztársasági pártban egyik válság a másik után következett. A kik a forradalmat provokálták és annak sikerében a saját győzelmöket látták, magok is a forradalomnak lettek áldozatai. A tulzók után a mérsékeltek, a Hébertisták után a Dantonisták küldettek a guillotinerára, hova kevés időre Robespierre és társai is követték amazokat. De a válságoknak Robespierre bukásával sem lett vége s a dolgok fejlődése oly irányt vett, melynek szükségképen katonai uralammal kellett végződnie. Ezt többen előre látták és megmondották. Rivarol már 1790-ben azt mondta: „vagy a királynak lesz hadserge, vagy a hadseregnek királya. A revolutioknak mindig a kard szokott véget vetni: Sulla, Césár, Cromwell.“ 1791-ben Katalin orosz czárné is azt írta, hogy kétségkívül egy Caesar fogja a forradalmat befejezni. A Monk vagy Cromwell nevet nem egy ízben emlegették. Győzelmes tábornokokban nem volt hiány, kik az egyiknek vagy másiknak szerepére vállalkoztak volna. A „győzelmek organisatora“, Carnot mellett ott volt Hoche, Moreau, Bernadotte és Pichegru. Bonaparte neve még ekkor kevésbbé volt ismeretes. Véletlen juttatta azon szerephez, melyet Vendémiaire 13-ikán eljátszott; de ha e napon véletlenül nem találkozik is Barras-val és Doucet-vel, kik őt szerephez juttatták, bizonyára később találkozott volna más emberekkel és más körülményekkel, melyeket épen úgy felhasznált volna. Mert csak ama körülmények voltak esetlegesek, melyek neki e napon tért nyitottak, de nem egyuttal azon okok is, melyek következtében érvényesíthette magát a köztársaságban. Bonaparte szerepének jelentőségét Vendémiaire 13-ikán Sorel a következőkben fejezi ki: „Ni Monck, ni Cromwell: Césár.“

Sorel könyve egy kiváló író lelkiismeretes tanulmányának az eredménye. A könyv minden lapja tanúsítja a széles látkörű és alapos

készültségű tudóst. Sorel jól ismeri az eredeti kutforrásokat, bőven merít is belőlök, de éppen olyan jól ismeri az ezen korszakra vonatkozó későbbi irodalmi műveket is és jó hasznát is tudja venni. Előadása tömör, szabatos, világos és e mellett élvezetes. Az egész mű a most bemutatott negyedik kötettel még nincsen befejezve; még két kötet fogja ezt követni, az ötödik kötet az 1796—1804 időszakot fogja tartalmazni, a hatodik pedig az 1805—1815. időszakot. (G. S.)

Versus Italici antiqui. Collegit, recensuit, rationem metricam explicavit *Carolus Zander*. Lundae, 1890. — A könyv két részből áll. Az elsőben szerző kifejti a régi itáliai versekre vonatkozó nézeteit, mely versek szerző véleménye szerint Livius Andronicusnak görögösítő újításai előtt nemcsak a rómaiaknál, hanem a többi itáliai népeknél is általánosan szokásosak voltak, Livius Andronicus óta azonban csak szórványosan fordultak elő. A második rész adja a megmaradt töredékek szövegét kritikai megjegyzések kíséretében. Szerző a rómaiak legrégebb versmértékének a saturniusnak alapjául nem a grammatikai accentust, hanem a quantitast veszi fel és abban a nézetben van, hogy a saturnius eredetileg a következő négyféle formával bírt: 1. az általánosan ismert dabunt malum Metelli Naevio poetae, 2. ugyanaz anakrusis nélkül, 3. Metelli Naevio dabunt malum poetae, 4. multi Naevio dabunt malum poetae. Zander jeles könyvét senki se nélkülözheti, a ki a rómaiak legrégebb metrikájával foglalkozik. (P. V.)

Quelques mots sur l'enseignement de la Géographie, par *F. Schrader*, Paris 1892. A földrajz tanulása az utolsó ötven év alatt átalakult. Ez átalakulás okát egyfelől az élet általános rendjének, másfelől földgömbünkhöz való viszonyunknak gyökeres megváltozásában találjuk. A jelen század embere ura lett a föld lappangó erőinek, s ezzel a helyváltoztatás és cselekvés oly hatalmára tettünk szert, melynél fogva közülünk mindenki polgára és részese az egész világnak. Részese az új művelődés áldásainak, ha ismeri a működő tényezőket; de részese a veszteségeknek, ha tudatlan marad azok felől, a mik körülötte történnek.

Bármily óriási az újkori ember mechanikai vagy ipari hatalma, e hatalom pozdorjává török, ha szembeszáll a föld életét szabályozó törvényekkel. A föld élete és élettörvényeinek ismerete: mondjuk a fizikai geographia az új földrajzi oktatás alapja, s a politikai vagy gazdasági földrajz ennek csak az alkalmazása. Ám a phys. földrajzon nem pusztán a természeti *eseményeket* értjük, hanem főképpen a földgömb természetes *működését*; a földnek nem *statikai*, hanem *dynamikai* tudományát. Ez a tudomány bemutatja egyfelől az égaljat, a növényzetet, a talaj arculatát változtató és termékenységet alkotó erőket különböző nyilvánulataikkal, másfelől az embert, a művelődés, a teremtő erély és a társas csoportosulás ama föltételeivel, melyek által földünknek fő módosító tényezője lett. Ez a tudomány nemcsak azzal ismerttet

meg, hogy mi történt bolygónk felszínén *tegnap*, hanem előre láttatja azt is, hogy mi fog történni *holnap*.

Ehhez az új földrajzhoz új tanítási eljárás kell. Ha régen pusztá nevek sorozatát tanították, ma egy kis mindent akarunk a gyermek fejébe erőszakolni: statisztikát, nemzetgazdaságot, társadalmi intézményeket, összehasonlító termelést, igazgatást, hadászatot és alkotmányt. E két túlzás közt az az igaz út, hogy válogassuk ki ama részeket, melyek a jelenkori gyermek értelmi táplálására s a jövő embere előkészítésére alkalmasak. A *nevek*, melyek az elme legnagyobb terhe voltak akkor, midőn a földrajz fényűzés volt, mert minden ember csendesen édegett a maga kis zugában: ma csak mellékes dolog, mint a számtanban a sokszorozó tábla. Csak a fontosabbakat kell közülök kiválogatni s a többiekét *tényekkel* kell helyettesíteni.

E tények közt adjuk elsőséget azoknak, melyeknek későbbi következményeik lesznek, mintsem azokat tárgyaljuk, melyek előbbi actióknak a következményei. Például tanúságosabb ismerni egy ország *égelját*, s azt, hogy az *mit bír jövőben próbálni*, mint tudni, hogy mit *produktált* a múlt évben. Ekként az ökröt az eke elé fogjuk, a mi bizonynyal többet ér a jövő aratásra, mintha az ekét fogjuk az ökrök elejébe.

Az értelmi táplálékot azonban épp, mint a testi táplálékot, adjuk könnyen felfogható és emészthető alakban; nem szabad megengedni, hogy ez a képzelethez szóló tantárgy továbbad is a tanulók réme legyen. Ha a földet nem úgy mutatjuk be, mint tehetetlen tömeget, a hol a dolgok egyszerűségekorra elhelyezkedtek, hanem mint örökös működésben, mozgásban és alakulásban levő erők küzdőterét, melyekből fakad minden élet, akár növényi, akár állati: e küzdelem köréből oly mesés dolgokat beszélhetünk el a tanulóknak, melyek fölérnek bármely tündérmesével, kivált ha hozzávesszük, hogy e *csendes* küzdelmeket, actiókat és tüneményeket képek és laterna magica segítségével *láthatókká* s mintegy *kézzelfoghatókká* tehetjük. A tanuló elméjét a földrajzban nem annyira a festői színek és alakok leírása ragadja meg, mint inkább az a drámai elem, mely a természeti erők és az emberi működés találkozásából, az ember actiójának a föld actiójával való összeméréséből keletkezik.

Ily tanítással a tanuló nem csupán a dolgokat és a dolgok nevét tanulja, hanem megismeri azokat a viszonyokat, melyek e dolgokat egyesítik. E végre igen jó szolgálatot tehetnek a térképek is, t. i. a kézi atlaszok, a fali térképek és a fekete táblára rögtönzött vázlatok, melyekről a szerző igen tanúságosan értekezik.

Ez általános fejtegetéseket a szerző alkalmazza a földrajz elemi tanítására, s ebben oly kitűnő mesternek bizonyul, mint a milyen szépek és meggyőzők általános fejtegetései. Elgondolom, hogyha a földrajz tanítása ez elvek szerint s a felhozott taneszközök segítségével történék: valóban új nap virulna a földrajz oktatásra, úgy, hogy ha az eget nem is, de a földet mindenesetre más szemmel néznék a tanulók. (F. L.)

Die wissenschaftliche Paedagogik Herbart-Ziller-Stoy's von Dr. G. Fröhlich, 5-te Auflage, Wien und Leipzig 1892. — A XVI+231 oldalra terjedő mű öt szakaszra oszlik. Az elsöben szerző a tudományos paedagogia áttekintését adja, tárgyalván segédtudományait, s fejtegetvén, hogy a mai neveléstudomány nem a régibb (Wolf és Kant-féle) psychológiára támaszkodik, hanem a Herbart, Drobisch, Waitz, Volkmann és követöik kifejtette u. n. *exact* psychológiára, mely nem ismer a lélekben önálló tehetségeket és erőket, hanem csak képzetek, vágyak és érzelmek szövvényeit, s a bennök előforduló működéseket és lelki folyamatokat; a régen úgy vélt lelki erők, minő pl. értelem, képzelet, emlékezet stb. a lélek hasonló functióinak csak *üres, általános fogalmai*.

A második szakasz részletesen fejtegeti a tudományos paedagogika legföbb tanait: a belső szabadságot, a tökéletességet, a jóakaratot, a jogot, a megtorlást mint *eredeti praktikus eszméket* s alkalmazza azokat a társadalomra is. Továbbá szerencsésen illusztrálja szerző ez eszméket a bibliából, a történelemből és az irodalomból vett példákkal. Aztán a psychológiát jellemzi, mint a paedagogika főtámaszát és annak az iskolai munkára alkalmazását.

A gyermekek kormányzása cz. fejezetében előadja a kormányzás lényegét és feladatait, annak szabályait, s tüzetesen szól e szabályok summájáról: a szoktatásról. Érdekes fejezetek azok is, melyek a tanítás kérdéseit tárgyalják: nevezetesen a sokoldalú érdeklődést, mint az oktatás alapfogalmát; aztán a figyelmet és a tanulást, az oktatás művelődéstörténelmi mozzanatait és a concentratiót. Természetszerűen a gyermek műveltség-fejlésének fokai megfelelnek kicsinyben az emberi nem művelődés fejlődése fokainak, a miből következik, hogy a kulturhistoriai tananyagot a növendék érzülete fejlődéséhez képest (pl. nyolcz évre) következöleg kell beosztani: 1-ső év tizenkét Grimm-féle mese. 2. Robinson. 3. A pátriárkák történetei. 4. A birák kora. 5. A királyok kora (Izraelben). 6. Jézus élete. 7. Az apostolok történetei. 8. A reformatio történetei. A concentratio általában jelenti abba a történelmi gondolkörbe bemélyedést, mely az ifjú szellemi fejlődésének megfelel: ez elésegíti az öntudat egységességét, a mi egyszersmind lényeges előfeltétele az erkölcsiségnek és a hitnek. Érdekesek Ziller és Stoy eltérő nézetei a concentratióról.

Tovább menve fejtegeti az analysisist és synthesist; az oktatás tagoltságát: formai fokait, aztán a módszereket és a tanalakokat. Közül mintákat a tanításbeli párbeszédre és a katekhezisre.

A harmadik szakasz a tudományos paedagogika irodalmát adja: egy későbbi szakasz a Herbart-féle paed. rendszer birálatát tárja elénk: s az utolsó szakasz áttekintő pillantást vet a tudományos paedagogikára. A függelékben fejtegetések és példák foglaltatnak a végre, hogy

miként alkalmazzuk a psychológiát az iskola és a ház körében a kor-mányzásra, oktatásra és a fegyelmezésre.

E mű világos és könnyen áttekinthető módon adja elénk azokat a fogalmakat, melyeket pl. Zillernél gyakran nehezen bírnak meg-érteni. Megismertet a Herbart-féle paedagogia gyengéivel, egyoldalúsá-gaival és túlzásaival. Pelengérré állítja a Ziller-féle concentratióra vo-natkozó követelményt, hogy a történelmi anyaghoz hozzáfűződjék min-den egyéb tananyag (pl. honisme, földrajz. terményrajz stb.) Ily formán megszűnnék az egyes tantárgyaknak minden önállósága. Aztán nem is lehet a történelmi tananyagba mindent úgy belegyömöszölni, hogy a tanuló elméjében e heterogen elemek zavart ne okozzanak. E rövid át-tekintésből is kitetszik, hogy a mű gondos tanulmányozás gyümölese, s mint olyan, megérdemli az átolvasást azok részéről, kik a Herbart-féle paedagogika felől teljes tájékozást óhajtanak szerezni. (F. L.)

René Worms: La morale de Spinoza, Páris 1892. — E mű bírálóan ismerteti Spinoza moralja elveit s számot ad arról a befolyás-ról, melyet az az új korra (XVII—XIX. század) tett. Az első rész ti-zennegy s a második tizenkét fejezetre oszlik.

A mű bevezetése Sp. moralja eredetét tárgyalja, voltaképpen szá-mot ad arról, hogy minő befolyással volt rá Descartes, s minő vi-szonyban van az ő világnézete a Pascaléval. Ezután következnek a ha-gai bölcselő moraljának alapelvei, szerepe és módszere; a moral meta-physikai elvei; a szabadság és a magában vett jó, meg az erkölctani theoriák kritikája. A jó elmélete, a szenvedélyek szerint való élet, a szenvedély és a cselekvés; továbbá az ifjú élet gyakorlata és eredmé-nyei, s aztán Sp. politikája s annak moraljához való viszonya.

Most következik a moral érdemeinek és hiányainak felmutatása. Szerző kimondja, hogy Spinoza moralja nem egyéb, mint Epikur és a stoikusok moraljának a synthesise, hiszen Spinoza is, mint a stoikusok, azt hirdeti, hogy az ember eszére nézve független, s továbbá, hogy unióban van az isteni substantiával. E szerint egyfelől azt hangsú-lyozza, hogy az ember zárkozzék magába, csak a saját akaratótól függő javakat keresse és ez a belső elem legyen rá nézve minden, el-lenben a mindenség: semmi; másfelől rámutat arra a solidaritásra, mely az egyént a nagy mindenhez köti, melynek ő egy része. Ez a minden nem más, mint Isten.

Továbbá Spinoza moraljának lélektani alapja az egyén fentartásá-nak Epikur hirdette eszméje: azaz az érdek, az önszeretet, mely minden actió alapelve. Ennélfogva ebben a rendszerben az ész, a szeretet és az érdek a főelvek, még pedig olyformán, hogy az érdeket a szeretettel az ész közvetíti. Az ész logikai kibékítést eszközöl az epikureismus legszilárdabb és a stoicismus legfenköltebb része között.

Ezt a nézetet a francziáknál elsőbben Guyan mondotta ki „La Morale d' Epicure“ cz. művében. Szerzőnk azt teljesen elfogadja, pe-

dig hozzá sok szó fér, mert minden moral a boldog élet szabályait és alapelveit kívánja eléadni egész Kantig, s ha így, akkor mindenikre ráfoghatjuk, hogy tele van epikureizmussal, holott Spinoza moralja tisztán stoikus színezetű.

Erdekes a műnek második része, melyben szerzőnk a spinozizmus hatását kutatja és mutogatja Hollandiában (Der Spinosaismus), Franciaországban (Malebranche), Angolországban (Locke) és Németországban (Leibniz és Wolf.) A spinozizmus megújhedása Németországban (Lessing, Mendelssohn és Jacobi; Schleiermacher, Herder.) Novalis már egész elragadtatással beszél Spinozáról s „istentől megrészegeedett embernek“ tartja. A jelen század legkitűnőbb gondolkodói magasztalják a hagai bölcselet: Németországban Goethe, Heine, Fichte, Schelling, Hegel, elannyira, hogy Fichte ki akarja békíteni egymással Spinozát és Kantot. Franciaországban Cousin (Schelling és Hegel tanítványa és barátja) védelmezte a jelen században Spinozát a pantheismus vádja ellen s igen melegen ír erről a „félreértett szentről.“ Vacherotnál szerzőnk spinozistikus hajlamokat fedez fel; Prevost-Paradol szintén szépen ír Spinozáról; a pozitivisták iskolája hívei: Taine, Renan erkölcsstanában Spinozának több rendbeli elveit találjuk meg. A jelenkori angol gondolkodóknál is nyomozza szerzőnk Spinoza hatalmát, s kissé tulságba menve, úgy találja, hogy „a metaphysikai pantheismus Spinozától átszállt a német bölcselekre, s tőlök Spencer Herbertre, mindannyiszor módosulván s folytonosan újabb megszabottságra jutván. A Spinozánál csak statikai pantheismus Schellingnél és Hegelnél dinamikus és evolutionistikus lett; és ez az *à priori* evolutionismus ma *à posteriorivá* azaz experimentalis evolutionismussá vált Spencer Herbertnél“.

Worms műve kissé messze menő s néha nagyon merész következtetései mellett is alaposágáért s nyelvezete átlátszóságáért nagyon megérdemli, hogy az erkölcsbölcselet problémáival foglalkozók szorgalmasan forgassák. (F. L.)

Repertorium.

a) Könyvek, füzetek.

Bozóky Alajos: A művészetek a római császárság fénykorában. Nagyváradi, 1892. 8° 188 l.

Koncz Ákos: Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren. Eger, 1892. 8° XII, 262 l.

Koronázási emlékműv. Szerkesztették *Kovács Dénes* és dr. *Sziklay János*. Budapest, 1892. 8° 128 l.

Kovács Gyula: Latin elemek a magyar nyelvben Budapest, 1892. 8° 69 l

Latkóczy Mihály: Korona és koronázási ünnepi emlék. Budapest és Eperjes 1892. 8° 39 l.

Lehr Vilmos: A leoninus. Tanulmány az irodalom és verstan történetétéből. Budapest, 1892. 8° 82 l.

Mikros: Az emberi lét. Természetbölcészeti tanulmány. Budapest, 1892. 8° 61 l.

Móricz Pál: A magyar országgyűlési pártok küzdelmei a koronázástól a Deák és balközép pártok egybeolvadásáig 1—2 köt. Budapest, 1892. 8° 131, 155 lap.

Munkácsi Bernát: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi 1 füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Budapest, 1892. n8° IV. 431 l.

Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. 8° 337 l.

Ocskovszky Ágoston: A magyarországi közállapotok. Nagyszombat, 1892. 8° 107 l.

Schuchhardt Károly: Schliemann ásatásai Trója, Tigrus, Mykéne, Orkomeos és Ithakában. Ford. dr. Öreg János Budapest, 1892. 8° VIII, 464 l. 2 arczkép, 7 abrosz, tervrajz és 321 ábra.

b) Folyóiratok.

Akadémiai Értesítő. 6 füz. Junius. B. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó. Szily Kálmán: Jelentés az Akadémia 1891. évi munkásságáról. Gyulai Pál: Gr. Széchenyi István mint író. König Gyula: A művelődés egységéről. Pulszky Károly: Az Akadémia szerepe a képzőművészetek fejlesztésében.

Erdély. Ápr.—május. Réthy Dezső: Székelyföldi fürdők.

Ethnographia. Április—május. Körösi Sándor, Czink Lajos. Adalékok Fiume néprajzához.

Magyar Nyelvőr. Május. Szarvas Gábor: Szómagyarozatok. Simonyi Zsigmond: Állapothatározók fölött névutóval. Bélteky Kálmán: Rokónértelmű szók. Zolnai Gyula: Sándor István új szavai. Bartha József: A palócz nyelvjárás. Lehr Vilmos: Adalék a magyar természetrajzi nyelvhez. Junius. Halász Ignác: Szómagyarozatok. Barbarics Róbert: A határozatlan és az általános alany. rs. t.: A Budapesti Szemle s a magyar nyelv.

Keresztény Magvető. Gyulai Farkas: Az erdélyi unitáriusok a XVIII. száz év végén. Jakab Elek, Zoványi Jenő: Egyh. tört. adatok. Brassai Sámuel alsósztmihályfalvi pap levelei IV—VI. Kozma Ferencz: Magyarország közoktatásügyének állapota.

Petőfi-Múzeum. 2. sz.ám. Ferenczi Zoltán: Petőfi és Szemere Miklós. Petőfi hirlapi cikkei 1848 ból. (2 közl.) A „Nemzeti Dal” egykorú német fordításokban. (2-ik közl.) A kortársak bírálatai Petőfi műveiről. Vonatkozások Petőfőre. Vegyes. Id. Szinnyi József: Petőfi az „Ellenzéki kör” pénztárkönyvében.

Századok. Május. Petrov Elek. Az orosz évkönyvek évszámítása. Szamota István: Orosz, szerb és bolgár kuttók néhány magyar vonatkozásu adata. Jakab Elek: Magyar-lengyel-unitárius érintkezések a XV—XVII. században. II. befejező közlemény. Thury József: Pecsevi viszonya a magyar tört. íráshoz. I. közl. Junius. Th. L.: II. Rákóczy György és az oláh személyek. Zsilinszky Mihály: Csongrád vármegye főispánjai. Décsényi Gyula: Olaszországi történelmi kutatások.